

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Teologická fakulta

Katedra pedagogiky

Diplomová práce

PSYCHICKÁ DEPRIVACE VE STÁŘÍ

Pokus o aplikaci vývojově psychologické teorie

Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka

Vedoucí práce: doc. PhDr. Ludmila Muchová, Ph.D.

Autor práce: Alena Bernardová, Bc.

Studijní obor: Pedagogika volného času, navazující magisterské, kombinované

Ročník: 2013/2014

2014

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury. Prohlašuji, že, v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění, souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě (v úpravě vzniklé vypuštěním vyznačených částí archivovaných Teologickou fakultou) elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Úbislavi 27. března 2014

Děkuji vedoucí diplomové práce doc. PhDr. Ludmile Muchové, Ph.D. za cenné rady, připomínky a metodické vedení práce. Poděkování patří také mému manželu Jožkovi za obětavost, pomoc a podporu, kterou věnoval mému vysokoškolskému studiu.

OBSAH

ÚVOD.....	6
1 Výchova jako východisko	9
1.1 Dichotomie modelů výchovy	10
1.2 Antická paidea. Platónův jeskynní mýtus	12
1.3 Platónův model výchovy a stáří	14
1.4 Křesťanské educatio, výchova jako konverze	15
1.5 Komenského koncepce výchovy	19
1.6 Komenského škola stáří	21
1.7 Kritika pojetí moderní výchovy	23
1.8 Výchova ve stáří.....	24
2 Vývojová psychologická teorie Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka.....	25
2.1 Psychická deprivace, definování pojmu.....	26
2.2 Psychická deprivace, terminologické vymezení	28
2.3 Deprivační situace, izolace a separace	30
2.3.1 Izolace.....	30
2.3.2 Separace.....	31
2.4 Základní psychické potřeby	32
2.4.1 Potřeba určité úrovně celkové vnější stimulace	33
2.4.2 Potřeba vnější struktury	33
2.4.3 Potřeba specifického sociálního kontaktu	34
2.4.4 Potřeba osobně-sociálního významu	35
2.4.5 Potřeba otevřené budoucnosti.....	35
2.5 Víceúrovňový přístup k problematice psychické deprivace	36
2.5.1 Deprivace jako nedostatek stimulace	37
2.5.2 Deprivace jako nedostatek vnější struktury.....	38
2.5.3 Deprivace jako nedostatek vnějšího předmětu	39
2.5.4 Deprivace jako nedostatek osobně-sociálního významu	40
3 Stáří.....	43
3.1 Stáří z pohledu vývojové psychologie	43
3.2 Tělesné změny ve stáří	45
3.3 Psychika člověka ve stáří	46
3.3.1 Kognitivní změny ve stáří	47
3.3.2 Změny emocionality ve stáří	49
3.3.3 Změny v oblasti socializace.....	51

4 Pokus o aplikaci vývojově psychologické teorie Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka na stáří	53
4.1 Teoretický rámec problematiky	53
4.2 Stáří, stav závislosti.....	55
4.3 Stáří, stav potřeby.....	56
4.4 Srovnání základních psychických potřeb dítěte a starého člověka	57
4.4.1 Základní psychické potřeby ve stáří	57
4.4.1.1 Potřeba stimulace a otevřenost nových zkušeností.....	58
4.4.1.2 Potřeba sociálního kontaktu.....	59
4.4.1.3 Potřeba citové jistoty a bezpečí	60
4.4.1.4 Potřeba seberealizace	61
4.4.1.5 Potřeba otevřené budoucnosti.....	62
4.5 Víceúrovňový model psychické deprivace ve stáří podle vývojově psychologické teorie Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka	63
4.5.1 Deprivace jako nedostatek stimulace, deprivace jako nedostatek přiměřené úrovně vnější strukturace, deprivace smyslová	64
4.5.2 Deprivace jako nedostatek vnější struktury, deprivace kognitivní.....	66
4.5.3 Deprivace jako nedostatek potřeby specifického objektu, deprivace emoční.....	69
4.5.4 Deprivace jako nedostatek osobně-sociálního významu, deprivace sociální.....	72
4.5.5 Deprivace jako neuspokojení potřeby otevřené budoucnosti	73
4.6 Možnosti výchovy	75
Závěr	79
Seznam použitých zdrojů	81
Seznam zkratk	85
Seznam příloh	86
Příloha I.....	88
Příloha II.....	96
Příloha III.....	109
ABSTRAKT.....	115
ABSTRACT.....	116

ÚVOD

Motto: „Porozumět výchově, znamená porozumět vztahu mezi vychovatelem a vychovávaným.“

Zdeněk Matějček, 1968

Téma výchovy dítěte v rodině je v současné době velice diskutované. Instrukce rodiny prochází dlouhodobou krizí, zvyšuje se procento dětí s výchovnými a vzdělávacími problémy, hledá se jejich příčina. Do popředí veřejného diskursu se znovu dostává problematika ústavní výchovy dítěte v souvislosti s existencí kojeneckých ústavů, problematika obnovení činnosti jeslí a s ní spojovaná problematika preprimární výchovy v mateřských školách.¹ Veřejné mínění je velmi často cíleně ovlivňováno informacemi, které jsou vytržené z kontextu, jejichž obsah je účelově zkreslován. Obdobná atmosféra panuje kolem problematiky stárnoucí populace, prodlužujícího se věku, kvality života ve stáří a populisticky zneužívaného tématu ekonomického zatížení státu, které silná populace starých lidí způsobuje.² Uchopení problematiky výchovy v dětství a doprovázení ve stáří předpokládá integrální pohled na člověka.

Jedním z autorů, kteří toto integrální pojetí zastávají, je prof. PhDr. Zdeněk Matějček, CSc. Tématu rodinné výchovy a jejího vlivu na vývoj dítěte zasvětil celou svou profesní kariéru, která obsáhla téměř padesát let klinické praxe na rozhraní dvou odlišných politických systémů. Matějček podrobil problematiku rodinné výchovy a péče o dítě pohledu psychologickému, pedagogickému, psychiatrickému i teologickému.³

V roce 1963 se Matějček autorsky podílel na scénáři filmu režiséra Kurta Goldbergera Děti bez lásky. Film je svým obsahem i uměleckou úrovní nadčasový.

¹ Srov. ŠULOVÁ, L. Jesle jako forma péče o děti, klady a zápory. In *Seminář „Rodina; nároky, úskali, východiska“* [online]. Praha: Emauzy, 12. 3. 2009 [cit. 2014-2-12]. Dostupné na WWW: <http://rodiny.cz/f/file/Seminar_Emauzy.pdf <http://rodiny.cz/nae-akce/ostatni/2115-mezinarodni-seminar-rodina-naroky-uskali-vychodiska>>.

² Srov. *Zpráva o stavu lidských práv v České republice v roce 2009* [online]. [cit. 2014-2-12]. Dostupné na WWW: <<http://www.vlada.cz/assets/ppov/rlp/dokumenty/zpravy-lidska-prava-cr/Zprava-LP-2009-CZE.pdf>>.

³ Srov. MERLIN, V. Na svém životě bych nezměnil ani tečku. *Psychologie dnes* [online]. 2004, č. 12 [cit. 2014-2-12]. Dostupné na WWW: <<http://www.portal.cz/casopisy/pd/archiv/vypis-vydani-412/62/>>.

Toto setkání s realitou, která neztratila nic ze své aktuálnosti, nás přivádí k zamyšlení nad důsledky výchovného selhání v dětství, jehož projevem je psychická deprivace.

Psychická deprivace není nevratný proces, ale její následky jsou celoživotně trvalé. Při podrobném prostudování problematiky ústavní výchovy dětí si není možné nešimnout nápadné podobnosti mezi problematikou dětí vyrůstajících mimo rodinu a starých lidí dožívajících v ústavní péči. Prvním signálem pro paralelní vnímání jsou velmi podobné základní psychické potřeby dětí a starých lidí. Psychické potřeby jsou odvozovány z podobného sociálního postavení a jejich dlouhodobé neuspokojení vede k podobným deprivacním projevům.

Z výše uvedených poznatků se profiluje základní výzkumný problém této práce. Zdá se, že existuje určitá podobnost mezi psychickou deprivací dětí a psychickou deprivací starých lidí v ústavní péči. Je tedy pravděpodobné, že je možné aplikovat teorii psychické deprivace v dětství také na období stáří. Pakliže se potvrdí tento předpoklad, je možné pokusit se využít závěry a zkušenosti Zdeňka Matějčka pro návrhy nápravy, ale zejména prevenci psychické deprivace ve stáří.

Langmeierova/Matějčkova teorie reflektuje především psychologickou dimenzi problému, i když interdisciplinárně nahlíženou. Z této teorie vyplývá, že jedním z východisek nápravy a prevence psychické deprivace v dětství je kvalitní výchovný model, který je předpokladem zdravého duševního vývoje dítěte a budování osobnosti v plném lidství. Proto je v práci problematika reflektována také z hlediska pedagogiky a filosofie výchovy.

Cílem této práce je analyzovat filosofické a pedagogické aspekty problému, vývojově psychologickou teorii Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka a problematiku stáří. Na základě této analýzy, osobního pozorování a zkušenosti práce se starými lidmi v ústavní péči se chci pokusit o aplikaci vývojově psychologické teorie Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka na vývojové období stáří. Na základě existence získaných výstupů zformulovat přesně, do jaké míry je předpoklad analogie k psychické deprivaci v dětství odůvodněný a eventuálně z něho usoudit na hypotézy jako základu dalšího kvalitativního výzkumu.

První kapitola je věnována problematice výchovy a jejímu pojetí, filosofickému východisku výchovného modelu a důsledkům z toho vyplývajícím. Druhá kapitola analyzuje vývojově psychologickou teorii Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka. Psychická deprivace je zde terminologicky vymezena, jsou popsány její příčiny, typy

a projevy. Třetí kapitola monitoruje problematiku stáří. Relevantní poznatky tohoto vývojového období jsou čerpány z oblasti vývojové psychologie, gerontologie, geriatrie a sociologie stáří. Čtvrtá kapitola se snaží popsat podobnosti a rozdíly člověka v dětství a ve stáří. Na základě zjištění aplikuje vývojovou teorii Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka na situaci starých lidí v ústavní péči a hledá východiska pro prevenci a nápravu psychické deprivace ve stáří. Tato východiska ukotvuje ve filosofickém a pedagogickém základu existencialisticky pojaté výchovy. Závěr je konečným vyhodnocením řešení celého výzkumného problému a zdůvodněním výsledků.

Stěžejní literatura pro jednotlivé oddíly je uvedena vždy v úvodní stati na začátku každé kapitoly.

1 Výchova jako východisko

Člověk se rodí jako jedinečná bytost s neopakovatelným genetickým kódem, který určuje jeho fyzickou a psychickou vybavenost. Zároveň se rodí do určitého sociálního kontextu. Podoba životní cesty odráží biopsychosociální povahu lidského bytí. Vyspělá úroveň lidského poznání umožnila člověku vyrovnat své handicapy ve vztahu k přírodě a vytvořit kulturu jako systém mechanismů, které pomáhají člověku žít podle jeho představ. Vzhledem k sociální povaze lidského bytí musí brát každý jedinec v úvahu také představy ostatních členů společnosti. Vyváženost nároků jedince a nároků, které na každého jedince klade společnost, je základem dynamického vývoje a existence lidstva. Neustálá interakce člověka a společnosti formuje jeho osobnost i společnost samotnou. Socializační proces doprovází životní cestu od narození až po její konec. Stupeň socializace je výsledkem sociálního učení a doba potřebná k jejímu dosažení je přímo úměrná míře doprovázení. Tato míra doprovázení je dána výchovou, která je člověku nabídnuta.

Evropská kultura má křesťanské kořeny. Odkazuje své základy k antice a křesťanské tradici. Česká kultura má svá osobitá specifika, například i vlastní ateistickou tradici. Přesto se hlásí k Evropě a jejím kořenům. V těchto základech je opřena také filosofická tradice výchovy člověka. Obsah pojmu výchova je rozmanitý a nejednoznačný. Výchova a vzdělání jsou součástí procesu vzdělávání, ve kterém je v současné společnosti větší pozornost věnována empiricky snáze ověřitelnému vzdělání. Proces vzdělávání je neodmyslitelně spojen s formálním vzděláváním a s institucí školy. Výchova je spojována s rodinným prostředím a vzděláváním neformálním. Výchova, ke které se odvolávám jako k východisku, je model vycházející z filosofického pojetí Radima Palouše a Jana Patočky. Tento model odkazuje ke kořenům křesťanského *educatio*, dílu Jana Amose Komenského, antické *paidei* a pedagogickému odkazu Platónovu, jeho jeskynnímu mýtu. Zároveň je tento model doplněn a odkazován na další autory např. Zdeňka Pince, Klause Schallera, Gabriela Marcela.

Pedagogické koncepce současné společnosti nacházejí svá východiska spíše ve filosofii pozitivismu a empirismu. Model existencialistický a pozitivistický jsou ve svém filosofickém základu dichotomní. Oba modely jsou plnohodnotné. Pro porozumění této rozdílnosti je potřeba zasadit oba modely do kontextu současné

společnosti. Pro porozumění vztahu výchovy ke klíčové problematice této práce popisují obecná východiska výchovných modelů, která jsou aplikována v období dětství a mládí, a vztah těchto výchovných modelů k vývojovému období stáří a jejich využití v něm. Závěrečná část kapitoly objasňuje postavení popisovaného výchovného modelu v současném pojetí výchovy a jeho odraz v chápání vývojové etapy stáří.

1.1 Dichotomie modelů výchovy

Výchova jako všenáprava lidských věcí nestojí ve světě věd, nauk a organizovaného lidského poznání sama o sobě, výchova jako model a její filosofický základ jsou součástí pedagogiky. Jednotlivé vědní obory nejsou v současném postmoderním pojetí profilovány jako jednoznačně definované disciplíny. Pedagogická paradigmatata se ve svých závěrech vůči sobě navzájem vymezují. V jejich rámci není patrná shoda v jednotném a přesně vymezeném chápání ústředních pedagogických pojmů.⁴ Odborná literatura nabízí mnohé odlišné definice pojmu výchova.

1. „Výchova je záměrné a soustavné působení lidského jedince (vychovatele) na druhého jedince (chovance), které vede ke vzniku relativně trvalých změn chování a prožívání toho druhého jedince.“⁵
2. „Výchova je radikální vyvádění z imanentního tkvění v sobě, ze slepé organické předurčenosti.“⁶

V prvním případě je výchova pojatá jako plánovaná činnost. Jejím úkolem je připravit a uschopnit člověka pro praktické, sociální a mravní zařazení do společnosti. Takto pojatá výchova je do jisté míry manipulací účelově pojatou pro dobro celku. Chovanec je objektivní realitou, která má být upravena do požadované podoby. Tato výchova je orientovaná na účel, výkon a úspěch. Výchovné působení je jednosměrné s cílem změny. Vychovávat v tomto pojetí znamená uschopnit člověka k obstarávkám

⁴ Srov. PRŮCHA, J. *Přehled pedagogiky*. Praha: Portál, 2009, s. 15-16.

⁵ PRŮCHA, J. *Moderní pedagogika*. Praha: Portál, 2013, s. 63.

⁶ PALOUŠ, R. *Čas výchovy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 45.

všedního dne.⁷ Takto popisovaná výchova je označována jako pozitivistický model výchovného působení.

Filosofickým základem tohoto pojetí je pozitivismus. Takto orientovaný vědecký výklad skutečnosti se zabývá pouze tím, co je prokazatelně existující, předměty a jevy, které lze zkoumat a toto zkoumání lze kvantitativně vyhodnocovat a popisovat pomocí empiricky získaných dat. Platnost existujících předmětů a jevů je omezována na danost a fakta empirického původu. Pro pozitivistické smýšlení je typická rezignace na vše metafyzické, na vše, co nelze kvantitativně zhodnotit. Výsledky výchovného působení nejsou však hmatatelně měřitelné, čitelné pouze z vnějších projevů změn. Pozitivistické smýšlení omezuje pedagogickou praxi na výuku, která na danosti a fakta omezit lze. Pozitivisticky pojatá výchova je chápána jako jednosměrná transmise, jako záměrné a cílevědomé působení subjektu na objekt za účelem změny. Na tomto základě byla vybudována kultura jako nástroj lidské nezávislosti. Člověk byl vyzbrojen technikou a vědou, stal se pánem svého času, cítil se samotným Bohem. Tato představa je mylná. Člověk neovládl ani přírodu, ani techniku a vědu, ale technologie ovládly člověka. Výchova zaměřená na výkon uschopnila člověka ke kvalifikované kompetenci, ale zároveň jej vyhnala do světa odcizení, samoty a individualismu, ve kterém není místo pro Boha, ale ani pro člověka. Člověk utopený a odcizený v obstarávkách všedního dne není sám o sobě schopen vystoupit z tohoto dění a překročit vlastní stín.⁸ Budeme-li důslední v hledání kořenů této tradice, musíme dospět ke zjištění, že zásadní událostí determinující celé dějiny lidstva bylo „trhání zapovězených plodů ze stromu poznání,“ tedy lidská touha zakusit pocit moci, ochutnat moc Všemohoucího, snad i lidská slabost. V té chvíli se člověk obrátil od Boha k sobě samému a zvolil pro sebe cestu být Bohem. Tento trend umocnilo osvícenství, které lidský rozum dosadilo na místo Boha. Z člověka hospodáře se stal člověk kolonizátor, jediný vládce nad přírodou. Svou odcizenost může překonat jen tehdy, vzdá-li se dobrovolně role Boha a znovu přijme roli hospodáře. Stát se dobrým hospodářem a správcem neznamena přestat být vědcem. Úkol, který před takovým správcem stojí je obnovení jednoty rozumu a srdce, myšlenky a intuice.

Druhá definice výchovy vymezuje tento pojem jako radikální vy-vádění z imanentního tkvění v sobě, ze slepé uličky předurčenosti. Definuje tentýž pojem,

⁷ Srov. PALOUŠ, R. *Čas výchovy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 66.

⁸ Srov. Tamtéž, s. 14.

hovoří však o výchově kvalitativně zcela odlišné. Takto pojatá výchova není pouze stroze rozumovou záležitostí. Do výchovného procesu jsou zapojeny také iracionální determinanty jako intuice, emoce, láska. Filosofický základ tohoto modelu vychází z existencialistického pojetí bytí, ve kterém racionální a iracionální determinanty hrají rovnocennou roli.

Existencialistický model výchovy je založený na principu vzájemného působení, růstu a zpětné vazby. Vychovatel nemůže správně vychovávat, pokud ve vztahu a skrze vztah neroste sám. Tento přístup se zásadním způsobem podílí na kvalitě vztahu mezi vychovatelem a chovancem i kvalitě okolního prostředí. Jedním ze základních znaků tohoto přístupu je radost doprovázející výchovu. Nejvyšší hodnotou existencialisticky pojaté výchovy je člověk, který se ke své podstatě dostává oklikou přes druhého, a to skrze lásku k němu.⁹

1.2 Antická paidea. Platónův jeskynní mýtus

Výchova jako východisko z krizí má na poli koncepcí dominantní postavení již od antické filosofie. Model výchovy zaměřené na člověka a jeho lidství je spjat s Platónovým podobenstvím o jeskyni. Výchova, která je podle Platóna péčí o duši, je v mýtu nahlížena v udivujících souvislostech. Jeskynní mýtus nelze vnímat podle jednoduchého výkladu; že výchova je vyváděním dítěte nebo nevzdělaného člověka do světa poznání. Vychovaný se pak sám vrací, aby jako vychovatel vyváděl nevědomé z jeskyně. Jeskynní mýtus je nutno vnímat jako celek a velmi obezřetně nazírat souvislosti. Proč nechává Platón odpoutaného vězně, aby se vracel zpět do jeskyně, do stínů, když cílem takto pojaté výchovy je právě stav opačný, tedy vyvedení, vystoupení ze stínů ke světlu? O roli vychovatele v jeskyni v celém spise není zmínka. Platón ale vymezuje úkol filosofů, zakladatelů obce, aby přivedli lidi k nejlepší přirozenosti, aby je přivedli k nauce, která je považována za nejlepší. Úkolem filosofů je uschopnit lidi k vidění dobra a vystoupení po cestě vzhůru. Náznak pedagogického působení je zde zřejmý.¹⁰ Pedagogické působení se děje v jeskyni samotné. Jeho úkolem je poukázat na dobro skryté ve stínech, výstup z jeskyně samotné nezahrnuje. Platón nabádá, aby těm,

⁹ Srov. LUTZ, B. *Die grossen Philosophen des 20. Jahrhunderts*. Mnichov, 1999, s. 126.

¹⁰ Srov. PLATÓN. *Ústava*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1993, s. 462-463.

kteří již byli odpoutáni, nebylo dovoleno zůstat ve světle a zdráhat se sestupovat nazpět k vězňům. Nikde není slovo o výchově, jen o návratu. Hovoří k filosofům, aby sestoupili zpět do temnoty a zvykali si vidět v temnu. Budou pak vidět tisíckrát lépe. Správa obce bude skutečností, ne zdáním. Platón nepopisuje jeskynní prostor, ale realitu obyčejného všedního dne lidského života. Návrat do jeskyně je příslušností k bytí, ze kterého nelze odejít. Hluboké zážitky, jakými jsou četba knihy, divadelní nebo filmové představení, mohou natolik upoutat, že odpoutávají z bytostné zabydlenosti ve všednodennosti. Když zážitek odezní, vrací se člověk zpět do vlastní lidské situace. Nevrací se stejný, byl znejistěn v jistotách dosavadního každodenního bytí. Takový člověk už není stejný, něco se jej dotklo a ten dotek jej změnil. Člověk zažil intenzivní pocit výchovy.

Tento model výchovy nazývali Řekové paidea. Základem výchovy bylo vytržení, vyvádění z neustálé zaneprázdněnosti obstarávkami všedního dne. Toto vyvádění je vzhledem do bytí. Původní antické scholé byla záležitostí ne-dělní, ne-obstarávání. Šlo o záležitost svátku, sváteční výchovu, posvátnou, směřující k plnému lidství. Nešlo pouze o nástroj pro vybavení člověka vědomostmi, dovednostmi a návyky za účelem úspěchu v praktickém životě.

Rozdíl mezi člověkem vycištěným a výchovou nedotčeným je v Platónově jeskynním mýtu v některých záležitostech podobný rozdílu mezi dospělým a dítětem. Dítě, stejně jako upoutaní v jeskyni, neví nic o své upoutanosti, nedospělosti, nepřítomnosti plného odpovědného lidství. Tím podobnost s výchovou dítěte mizí. Výchova dítěte je procesem postupným, zdlouhavým a komplikovaně vrstveným. V Platónově jeskynním mýtu se výchova stane, udá, přihodí se náhle, bez varování.

I v jeskyni se připoutanci snaží vyznat se ve stínech. Dosahují různé kvality a zdatnosti v patření na stíny. Vyznat se ve stínech však neznamena vyznat se v předmětech, které tyto stíny vrhají, a už vůbec ne tušit cokoli o světle, které tyto předměty osvětluje. Analogie s praktickým zaměřením na kvalifikované obstarávky všedního dne je zřejmá. Skutečný obrat je trpný a náhlý. Jeskynní zajatec je vyproštěn, přinucen, tažen ke světle, ke slunci. Nikde se neříká nic o síle, která to způsobuje. Sama zůstává skrytá, nepojmenovaná, tajemná.

Celý obrat je provázen zhroucením dosavadních jistot. Svět, který byl čitelný, který zajatec znal, se propadl do stínů. Tuto událost nelze nazvat jinak než konverzí. Výchova v Platónově pojetí je konverzí. Platón sám připomíná, že uchopení toho

nejpodstatnějšího se neobejde bez jiskry, která se intenzivnějším nazíráním a přebýváním u podstatného vznítí v upoutaných a zažehne v nich oheň poznání a naznačuje tím, že obrat sám není v lidské moci. Konverze v tomto smyslu je více orientována na člověka samotného, na lidskou odpovědnost. Konverze v tomto duchu je svobodnou volbou člověka žít jinak než upoutanec v jeskyni.

1.3 Platónův model výchovy a stáří

Výchova jako paidea nebyla zaměřena jen na výchovu dětí nebo dospívajících jedinců, nebyla výchovou-výukou v dnešním slova smyslu. Výchova-výuka příslušela stínovému vzdělávání v jeskynním zajetí. Skutečná výchova byla naopak vyváděním ze zaneprázdněnosti každodenního bytí. Dítě nebo dospívající jedinec jsou v každodenní zaneprázdněnosti nejméně ukotveni, mohli by být ideálními odpoutanci. Člověku je dáno pobývat ve všednodennosti, která je jeho běžným životem. Na tento fakt mýtus upozorňuje. Člověk se musí nejprve naučit všem obstarávkám své situovanosti, aby jim mohl dát v životě správné místo. Dítě, které by podstoupilo obrat ještě před tím, než by bylo kvalifikováno, nebylo by schopno existence ve světě orientovaném prakticky. Nemohlo by dojít k pochopení sounáležitosti s těmi, kteří jsou ve světě zakotveni, a tak by bylo zbaveno možnosti naplnit své lidství.

V životě je ještě jedna etapa, ve které je člověk v každodenní zaneprázdněnosti ukotven tak málo jako na jeho počátku. Je to stáří. Staří lidé z kolotoče každodenních obstarávek alespoň částečně vystoupili. Mají více času na věci, které nejsou existenčně důležité, nemusí pospíchat, mohou se zastavit. Mohou se vrátit k tomu, co jako děti nestačili dokončit. Stáří je časem nazírání, které je díky nabytým životním zkušenostem nesrovnatelně hlubší než nazírání dítěte. Stáří je šance.¹¹ Stáří je výzvou. Společnost orientovaná na výkon tento potenciál nevnímá, není jej schopná ocenit. Z jejího pohledu stáří není časem výchovy, je časem regrese, ústupu a zániku. Antická filosofie by nebyla s to takové pojetí pochopit. Šlo jí o celého člověka, o člověka pojatého ve všech mohutnostech, rozdílnostech a jedinečnostech, v integrální jednotě kvalit i věku. Výchova celého člověka je předpokladem vychované společnosti. Nehotové v člověku

¹¹ Srov. MUCHOVÁ L. Stáří jako šance. *In Konference U3V 12. prosince 2008* [online]. České Budějovice: TF JCU, 2008[cit 2014-02-10]. Dostupné na WWW: <<http://www.tf.jcu.cz/getfile/45a322862e42e704>>.

se projevuje v nehotovosti celkové a nemůže být vyváženo precizní dokonalostí jednotlivostí.

Filosofia neznamena jen milovat moudrost, ale také moudrost lásky. Jde v ní nejen o moudrost, ale především o lásku. Láska může stát k věcem sama, aniž by se v sobě ztrácela. Moudrost bez lásky ztrácí sama sebe. Moudrost, která je hlubokou lidskou odpovědností, je „láskyplné pobývání pospolu,“¹² láskyplné pobývání všech bytostí se všemi bytostmi. Moudrost je vstřícným otevíráním se všem a všemu, je srozuměním všeho se všemi a se vším. Moudrost není znalost ani jiná zdatnost, ale je vždy láskou. Moudrost se tak stává péčí o duši.

Stáří bylo v antice obdobím hodným úcty, příkladem a vzorem, bylo ctěno pro svoji moudrost neoddělitelnou od celoživotní zkušenosti. Ve stáří se člověk nestával důchodcem, ale moudrým filosofem. Původní předantická náboženství měla stáří ve značné úctě, která v nich, pokud se tato společenství dochovala, přetrvala do současnosti. Stačí připomenout rady starších jako poradní orgány při rozhodování indiánských náčelníků, společensky nezastupitelnou úlohu šamanů-kouzelníků, těchto znalců života jihoamerických, afrických nebo australských domorodých kmenů. Jediná historická společenství, která vnímala stáří jako regresi, problém, překážku, byla společenství kočovná, pro která byl usedlý způsob života ve stáří a jeho zpomalení radikálním omezením v jejich mobilitě.

1.4 Křesťanské educatio, výchova jako konverze

Vztah mezi antickou a křesťanskou filosofií lze vnímat ze dvou hledisek. První hledisko zastává názor, že křesťanská filosofie z antické vychází, druhé předpokládá, že antická filosofie ke křesťanství poukazuje. Ze syntézy těchto hledisek vyplývají hluboké souvislosti, které potvrzují antickou filosofii a křesťanství jako nosné pilíře evropské kultury. Je přirozené, že antická paidea a křesťanské educatio mají mnoho společného. Křesťanská výchova také není snahou účelně vybavit člověka patřičnými znalostmi, vědomostmi a dovednostmi pro lepší uplatnění se v praxi všedního dne. Obrací se od praktických zdatností směrem od nich, směrem nad ně. Je též vy-váděním odpoutaného z jeskyně, z utopenosti ve všednodenních obstarávkách. Zde vyvstává paralela

¹² PALOUŠ, R. *K filosofii výchovy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 7.

Platónovy jeskyně a křesťanského slzavého údolí. Křesťanská výchova si je vědoma toho, že člověk nemůže uniknout svému údělu a opustit svoji situovanost. Zůstává záležitostí ne-děle, svátku, čehosi posvátného.

Říká-li Ježíš Kristus v novém Zákoně: „Marto, Marto, děláš si starosti a znepokojuješ se kvůli mnoha věcem, a přece je jich zapotřebí málo, dokonce jen jediná“¹³ (Lk 10, 41), myslí tím nahlédnutí vlastní zaneprázdněnosti a přidělení jí pravého místa v životě člověka. Tento pohled není opovrhováním všedním dnem. Je posvěcením každodennosti proměnou egocentrické zahleděnosti do sebe, v nesobecké a odpovědné lidství. Lidská touha nalézt smysl ve věcech, které smysl nemají, nachází smysl ve věcech, které člověka přesahují.

Zde se antická paideia a křesťanské educatio začínají odlišovat. Zatímco odpoutanec z Platónovy jeskyně je tažen ke světlu, ke Slunci, tajemnou neosobní a anonymní silou, je křesťanské vy-vádění ze slzavého údolí záležitostí Boží prozřetelnosti. Bůh je tím, kdo se k člověku sklání, podává mu ruce a přitahuje jej k sobě. Tento obrat je z hlediska křesťanského výkladu nejsilnějším momentem celého podobenství, celé výchovy.

Křesťanská filosofie mu dala jméno konverze. Konverze je svého druhu jedinečnou výchovnou událostí, při které dojde člověk ke svému bytostnému určení. Konverze v křesťanském slova smyslu je složitý, komplikovaný proces, který bývá projasněn a uchopen teprve ve finální fázi a srozumitelný bývá jen pro člověka, kterému se stal. Stejně jako podstatu víry může člověk pochopit teprve, když uvěří, podstatu konverze lze nahlédnout, když ji člověk prožije. Konverze může být nahlédnuta pouze jako celek, v jednotlivostech nemusí dávat smysl, někdy může působit protismyslně. Vlastní konverze začíná tím, že si člověk uvědomí svou zaneprázdněnost a rozhodne se jí dát ve svém životě náležité místo. Dosavadní život ukotvený v jistotách, které právě ze zaneprázdněnosti vyplývají, pomíjí. Úleva, pokoj, klid a mír se však nedostavují. Snaha přepočítávat skutky na pozemské nebo věčné statky je lichá. Touha docílit za spravedlivé činy uznání ještě na tomto světě, nejpozději v království nebeském, nenachází v očekávání odezvu. Tato egocentricko-antropocentricky orientovaná kalkulace bývá nazývána transcendentálním účetnictvím.¹⁴

¹³ *Jeruzalémská Bible. Písmo svaté vydané Jeruzalémskou biblickou školou.* Praha: Krystal OP, Karmelitánské nakladatelství, 2009, s. 1805.

¹⁴ Srov. PATOČKA, J. Kolem Masarykovy filosofie náboženství. In *Tři studie o Masarykovi.* Praha: Mladá fronta, Vyšehrad, 1991, s. 123.

Ztráta dosavadních jistot, kterou konverze přináší, je pocíťována jako silný stres, nepokoj a zmatek ovládající mysl i celé bytí člověka. Věci, které znal, ke kterým byl upoután, jsou ztraceny, a věci, které způsobily odpoutávání, nenastaly. Celé bytí člověka se hroutí, propadá prázdnotě. Člověk se cítí prázdny a nicotný. Nicota nahradila všechny dosavadní jistoty a naplnila nitro člověka. Nitro člověka potřebuje znovu naplnit zvnitřněním lásky. „Obrátí-li se lidské srdce, vše ostatní bude následovat v obrácení.“¹⁵ Láska je nazřena jako sebevzdání, sebeodevzdání se, odevzdání sebe, jako odevzdání všeho, čím člověk disponuje. Odevzdáním se život neztrácí, nabývá se. Konverze není destrukcí lidského bytí, ale destrukcí všeho, co člověka od skutečného bytí odvádí. Nejde jen o nazření utopenosti v obstarávkách všedního dne, ale aby toto nazření bylo prostoupeno láskou. Povinnost přijmout osud lidstva za svůj se stává samozřejmostí, nachází v ní zalíbení, smysl i vlastní osud. Konverze je tedy odpovědné lidství prostoupené láskou, která vydává sama sebe. Člověk musí dál žít svůj obyčejný život. Úkolem člověka není spasit svět, ale naplnit své povolání. Zvnitřnění osobního povolání je předpokladem k přesažení vlastní existence.

Konverze nezůstává záležitostí vlastního obratu. Z události konverze se stává konverze dění. Dění, které nekončí, je denně připomínáno a konvertita je s ním konfrontován po celý život. Konverze jako výchovná událost se stává výchovným děním, výchovou v celoživotním slova smyslu.¹⁶ Rozhodnutí následovat Krista na jeho cestě naprosté vydanosti je denně vystavováno zkouškám, ve kterých člověk často není úspěšný, selhává, přestože jeho kvalifikace a kompetence k denním obstarávkám jsou dostačující a slaví úspěch. Právě selhávání a neúspěch nabývají v záležitostech konverze pozitivního významu. Stávají se pomocným ostnem, který obrací člověka zpět k jeho odpovědnosti za svěřené lidství. Říká-li Ježíš Kristus v evangeliu: „Nepřišel jsem totiž povolati spravedlivé, ale hříšníky.“¹⁷ (Mt 9, 13), znamená to, že kdo sám sebe pokládá za spravedlivého, kdo je nepokorný, nebude zván. Je-li nahlédnuta lidská nedokonalost, slabost a vina a jsou-li provázeny touhou překonat, napravit a očistit, neznamenají, že budeme zavrženi, ale že budeme pozváni. Dosažení stavu excitace lidství je tedy možné skrze selhání a neúspěch.¹⁸ Konverze v křesťanském slova smyslu je sebe-překročením, nelze naplánovat ani připravit, uskutečnění přichází z oblasti

¹⁵ PALOUŠ, R. *Čas výchovy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991. s. 122.

¹⁶ Srov. Tamtéž, s. 205.

¹⁷ *Jeruzalémská Bible. Písmo svaté vydané Jeruzalémskou biblickou školou*. Praha: Krystal OP, Karmelitánské nakladatelství, 2009, s. 1716.

¹⁸ Srov. PALOUŠ, R. *Čas výchovy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991. s. 110-111.

lidského přesahování. Přesto nezabavuje člověka odpovědnosti za bytí. Člověk za bytí není odpovědný sobě, ale Bohu. Je odpovědný za všechno, co ve Stvoření obdržel. Bůh Adama a Evu nezavrhl. Biblické vyhnání z ráje bylo vysláním na cestu do slzavého údolí.

Konverze, náboženské obrácení, je proces sjednocení dosud rozdělené lidské duše. Sjednocená duše nabývá zcela nového vědomí, které odvrhlo svůj vstřícný postoj ke zlu. Nové vědomí si uvědomuje mnohé nedostatečnosti a nedokonalosti, přesto zažívá pocit blaženosti. Obnovená duše se drží reálného náboženství.¹⁹ Náboženský prožitek se ve své podstatě od ostatních prožitků neliší.²⁰ Prožívání abstraktní náboženské představy odpovídá z hlediska intenzity prožitku stejně podnětné události v reálném dění.

Lze rozlišit dva základní typy konverze. Typ činné vůle směřuje k obrácení postupně, je obrácením zdravé duše, optimistické a extrovertního založení. Typ trpného odevzdání se přichází k obrácení nerovnoměrně v jednotlivých dramatických krocích a je obrácením duše nemocné, pesimistické a introvertního založení.²¹ Velký význam má osobní náboženská zkušenost, která se od běžné životní zkušenosti zásadně liší. Jedná se o stav, který není člověk, kterému se udál, schopen popsat, vyznačuje se určitou noetickou jakostí.²² Tohoto stavu není možné dosáhnout svobodnou vůlí, člověk jej musí trpně snášet. Trvá jen chvíli. Člověk v tomto hlubokém prožitku víry zakusí přítomnost vyšší reality a je ji schopen určitým způsobem poznávat.²³ Obrození duše skrze konverzi je otázkou hotového člověka. U dítěte nepřichází v úvahu. U adolescentů mívá povrchní charakter a nedosahuje patřičné intenzity ani hloubky prožitku.

Konverze je proces, který prostupuje celou osobnost člověka, ve všech jeho dimenzích. Nelze přeceňovat stránku rozumovou ani volní. Konverze je počátkem i cestou naplnění lidského života smyslem. Tato cesta by měla být otevřená také fantazii a emocím, intuici, spontánnosti a představivosti, a to ve vyvážené jednotě. Harmonická účast všech složek osobnosti člověka uschopňuje k poznání, že tajemství, které konverze člověku podhaluje, je ukryto v jeho nitru, je velmi intimní a zároveň jeho hranice přesahuje.²⁴

¹⁹ Srov. JAMES, W. *Druhy náboženské zkušenosti*. Praha: Melantrich, 1930, s. 139.

²⁰ Srov. JAMES, W. *Druhy náboženské zkušenosti*. Praha: Melantrich, 1930, s. 29.

²¹ Srov. Tamtéž, s. 148-149 nebo srov. HOLM, N. G. *Úvod do psychologie náboženství*. Praha: Portál, 1998, s. 102.

²² Srov. JAMES, W. *Druhy náboženské zkušenosti*. Praha: Melantrich, 1930, s. 230-231.

²³ Srov. PECKOVÁ O. *Psychologie náboženství*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2011, s. 31.

²⁴ Srov. MUCHOVÁ, L. Některé psychologické aspekty konverze z pohledu náboženského pedagoga.

1.5 Komenského koncepce výchovy

Komenského koncepce výchovy jako všenápravy věcí lidských je důsledným rozvedením platónovsko-křesťanského pojetí. Chápe výchovu v širokých souvislostech, ve kterých může být východiskem ze stavu anomie, kdy „všecko buď leží, nebo se řítí na ruby a zmateně.“²⁵ Zmatení je zmatením každé doby, kdy se člověk obrací od celku k jednotlivostem, aby je všechny, postavené vedle sebe, považoval za celek. Smysl je však v jednotlivostech nepostihnutelný. Výchova pojatá jako vyvádění z částečnosti, jako otevírání se celku, se stává otevřeností směrem k ostatnímu bytí, k odpovědnému spolupobývání, které umožňuje nahlédnout lidství v pravé perspektivě.

Zaměření na celek povyšuje výchovu na nauku, jejíž náplní je pečovat o smysl lidského života. Jednota lidského života nespočívá v časově vymezeném úseku existence lidské bytosti. Vedle biologické časové jednoty je tu ještě jednota mimočasová, jednota lidství, která nevyvádí člověka z živočišné říše, ale přivádí jej k odpovědnosti a ke smyslu. Komenského pampedické omnes-omnia-omnino; všichni, ke všem, ve skrze; naplňuje požadavek jednoty lidství, ve svém třetím členu omnino – ve skrze. Komenského omnino ustanovuje odpovědné vědění prostupující bytí člověka a skrze soubytí s ostatními pronikající k nahlédnutí smyslu bytí.²⁶ Celek lidského života, který Komenský představuje, je odpovědností člověka za své viny. Z tohoto důvodu je nutno pohlížet na celý lidský život jako na nekončící přípravu, na celoživotní školu, která má člověka uschopnit k tomu, aby svoji situovanost nahlédl jako součást vyššího celku, kde účel je podřízen celkovému smyslu.

Komenský v této souvislosti upozorňuje, že nenapsal „didaktiku umění pekařského nebo malířského, nýbrž didaktiku života.“²⁷ Komenského dílo už dnes není zařazováno mezi díla didaktická, ale pedagogická.²⁸ V Didaktice české píše Komenský, že celý život je příprava, teprve v Pampedii rozvádí tuto myšlenku důsledným rozvržením výchovného působení do všech etap lidského života. V Komenského díle je výchově

In *Konverze a konvertité. Sborník z mezioborového semináře o problematice náboženského obrácení.*

HANUŠ, J. NOBLE, I.(ed.) Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2009, s. 78.

²⁵ KOMENSKÝ, J. A. Velká didaktika. In *Vybrané spisy Jana Amose Komenského, sv. I.* Praha: 1958, s. 51.

²⁶ Srov. PALOUŠ, R. *Česká zkušenost.* Praha: Academia, 1994, s. 20.

²⁷ KOMENSKÝ, J. A. Věječka moudrosti. In. *Vybrané spisy Jana Amose Komenského, sv. II.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1960, s. 384.

²⁸ Srov. SVOBODOVÁ, Z. K odkazu české filosofie výchovy ve světě. *Paideia* [online]. Praha: Autumnn, 2012, roč. IX, č. 3-4[cit. 2014-2-25]. Dostupné na WWW:

<<http://userweb.pedf.cuni.cz/paideia/index.php?sid=2&lng=cs&lsn=10&jjid=28&jcid=235>>.

v mládí věnován největší prostor. Upozorňuje na nutnost výchovy v období, které má celý život před sebou, a chyby, kterých se člověk v tomto období dopustí, si ponese s sebou a mohou hrubě ovlivnit všechna následující období.

V Pamdepíi je tomu jinak. Za nejvhodnější období, kdy je člověk připraven k přijetí celkového smyslu považuje jednoznačně stáří, které si již vytvořilo odstup od situovanosti ve všednodenních starostech a které již není stigmatizováno účelností okamžiku ani nutnými obstarávkami pro období, která budou v životě následovat. Komenského koncepcí výchovy vy-vádění z částečnosti a uvádění do přímých souvislostí se smyslem života a světa jako celku, nabývá zásadního významu právě ve stáří. Pansofie, vše-vědění, je podle Komenského syntéza: *theoria*, *praxis* a *chrésis*, kde vrcholnou formou vědění je *chrésis*, uschopňování pro samotné bytí, nahlížené jako služba celku.²⁹ Výchova v dětství a dospívání je převážně zaměřována k výuce, *theoria*. Výchova v dospělosti převažuje zaměřením na zvyšování odborné kvalifikace, *praxis*. *Chrésis*, jako mohutnost, zdatnost vystavěná na *theorii* a budovaná *praxis*, je zaměřením člověka ve stáří. Výchova ve stáří jako *chrésis* je možným předpokladem, který by mohl zásadně posílit vliv výchovy jako východiska z krizí, výchovy jako vše-nápravy.

Theoria, *praxis* a *chrésis* se celoživotně vzájemně prolínají. „V mladém věku, kdy novost věcí na světě, rozmanitost vítána smyslem a naděje na další život rozptyluje mysl podivnými lákadly, nemůže se to dít vážně, jak se to může a má dít ve stáří.“³⁰ Na několika místech v Pamdepíi Komenský mění pořadí tří ctností člověka – *sapientia*, *virtus*, *pietas*. Říká: „Komu ztroskotá víra a ctnost, ten je vyloučen na věky.“³¹ O rozumu se zde nemluví. S přibývajícím věkem budou u člověka nabývat významu *virtus* a *pietas*, potom bude člověk věnovat svou péči moudrosti, dobrým myšlenkám.³² Tváří v tvář smrti ztrácí veškeré vědění význam, most nad propastí smrti je sklenut z důvěry, víry, prosby a modlitby.³³

²⁹ Srov. SCHALLER, K. *Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Angänge die pädagogischen Realismus in 17. Jahrhundert 2.*, 1967, s. 52.

³⁰ KOMENSKÝ, J. A. *Vševýchova*. Praha: Státní nakladatelství, 1948, s. 240.

³¹ Tamtéž, s. 246.

³² Srov. KOMENSKÝ, J. A. *Vševýchova*. Praha: Státní nakladatelství, 1948, s. 246.

³³ Srov. PALOUŠ, R. *Česká zkušenost*. Praha: Academia, 1994, s. 41.

1.6 Komenského škola stáří

Komenského škola stáří jako důsledná aplikace křesťanské výchovy na závěrečné období lidského života je transcendentním vzepětím výchovy k celkovému smyslu, k Bohu, prostřednictvím hlubokého prožitku opravdového lidství. Stáří není vyvázáno z aktuálního všednodenního života, přestože je zacíleno na mimopozemské cíle. Bytí člověka, které bylo zaneprázdněnostmi předcházejících etap života odváděno od sebe, má nahlédnout spolupobývání a má být prostoupeno láskou ke všem, ke všemu, ve skrzi. Stáří pak přestává být obdobím zaslouženého odpočinku po splnění celoživotních úkolů. Stává se obdobím, v němž ještě zbývá mnohé vykonat, aby člověk došel k plnosti života. Teprve tato skutečnost umožňuje vnímat stáří nikoli jako regresi, ale jako období, které je vrcholem života.

Komenský sice pozměňuje pořadí ctností a virtus a pietas klade před sapientii, to ale neznamená, že moudrost v jeho koncepci ztratila na naléhavosti. Sapientia se stává pravou moudrostí, do které musí člověk zestárnout. Komenský upozorňuje na slepotu mysli a důrazně říká, že virtus a pietas i ostatní ctnosti zůstávají bez moudrosti a vědění prázdnými pojmy. Má-li stáří v rámci syntézy pietas, virtus a sapientia naplnit všechny pojmy, které zanechaly předcházející etapy života pro zaneprázdněnost prázdnými, je k tomu potřeba mnoho ctností. Ctností mysli, srdce a duše, které se nebudou rozbíhat všemi směry, ale budou působit na jednotu celého člověka směrem k celkovému smyslu.

Komenského výchova ve stáří důsledně reflektuje základní křesťanské hodnoty, ze kterých vzešla. Nechává člověka v závěrečném období života bytovat na samé hranici světů, nechává mu nahlédnout do budoucnosti. Přesahuje-li stáří samo sebe, dotýká-li se mysli, srdcem i duší smyslu konečného, dotýká-li se Boha, zjevuje se mu tím i jeho vlastní smysl; člověk, o kterého v celém dosavadním životě a v celé dosavadní výchově šlo, člověk, kterého Bůh stvořil k obrazu svému. Křesťanská výchova ve smyslu konverze a stáří si vycházejí vstříc. Závěr života nutí člověka hledět na věci jinak. Stáří je přiblížením se k absolutnímu smyslu.

Komenský varuje, že „všichni, kdo otálejí se životem, jsou předstihováni nejistou smrtí,³⁴ zároveň vyvažuje útešným konstatováním, že „dokud člověk žije, není nic

³⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Vševýchova*. Praha: Státní nakladatelství, 1948, s. 227.

ztraceno.³⁵ Křesťanská výchova obsahuje silné momenty v souvislostech. Člověku, který po celou dobu nežil ani zdaleka dobrým životem, který třeba v posledním okamžiku svého bytí prohlédne a lituje toho, co promarnil a nenaplnil, takovému člověku je odpuštěno. To, co se zdá z hlediska lidského rozumu nepochopitelné a co je z hlediska lidského práva nepřipustné, skrývá hluboký smysl. Momentem takového prohlédnutí je okamžik konverze, vrcholné fáze křesťanské výchovy, a naplňuje-li svou podstatu, je konvertitovi přiznáno něco neuvěřitelného. Je uznáno jeho naplnění, dosažení smyslu života, dosažení smyslu výchovy, nejen ve stáří, ale smyslu výchovy vůbec.

Lidství člověka je ve stáří znovu nalézáno, znovu objevováno a znovu nazíráno jako smysl, i když moderní výchova směřuje člověka po celou dobu k sobě, ale tím zároveň od sebe. Takto zjevený smysl není záležitostí lidského rozumu, ale lidského srdce. Procesy probíhající ve stáří mají podobu konverze, i když nebyly jako výchova zamýšleny ani realizovány. Opakovaná konverze mění člověka na bytost, která se otevírá transcendentním událostem. Stáří vyvázané ze zaneprázdněnosti každodenními obstarávkami uvolňuje lidský potenciál pro bytí člověkem a poskytuje prostor pro výchovu. Stáří unavené imanentním bytím a otevřené všemu transcendentnímu si udržuje odstup od „stínů“, je časem permanentní výzvy k naplnění svého jedinečného povolání odpovědného lidství žitím zacíleným k sounáležitosti. Tato hluboká výzva dává stáří poslední možnost napravit to, čeho nebyl život žitý ve znamení zastření smyslu schopen. Stejně tak může člověk tuto příležitost promarnit a v samém přístavu života ztroskotat.³⁶

³⁵ Tamtéž, s. 227.

³⁶ Srov. Tamtéž, s. 239.

1.7 Kritika pojetí moderní výchovy

Výchova člověka k odpovědnému lidství skrze lidskou lásku jako odpověď na lásku Boží, je z určitého hlediska protipólem současného školství. To uschopňuje člověka pro praktické bytí. Člověk se stává zdatným právě v tom, co mu jeho pravou přirozenost zastírá. Transcendentním pnutím prostoupené křesťanské *educatio* je nahrazeno imanentní racionalizací poznání. Moderní racionálně pojatá výchova se zbavila odpovědného lidství, ztratila smysl, bez kterého nelze výchovu směřovat ani zacílit. Moderní výchova položila své hranice za vývojovou etapu dětství a dospívání a na celoživotní rozměr procesu rezignovala. Tím se zaměřila více na výuku k vědění než na výchovu k bytí.³⁷ Výchova a výuka, lépe vzdělávání, v sobě zahrnují dva zcela odlišné a zároveň nezastupitelné procesy, socializaci a individualizaci. Pouze oba procesy společně vytvářejí životaschopný celek. Pro školu mládí, kdy se člověk seznamuje s povahou věcí a dějů, je ale počáteční orientace na praktickou zdatnost dokonce nutná. Smysl výchovy neobsahuje počáteční seznamování se s vlastní utopeností, je obsažen v jejím cíli, který výchovu uvádí do pohybu v podobě zpětného rázu.³⁸

Moderní společnost rezignovala na dělení času na profánní a posvátný a přijala za své rozdělení na čas odcizené práce a volného času pro odpočinek. Stejný rozpad postihl i moderní školu. Všednodennost pohltila výuku; posvátné, výchova, se změnila v imanentní proces v dimenzích liberální zanedbávající a direktivně autoritářské výchovy.³⁹ Vzdělávání bylo nahrazeno zaměřením na maximální kvalifikaci. Rozpor mezi vzděláním a kvalifikací je nepřekročitelný. Kvalifikace uschopňuje pro praktické bytí ve světě, vzdělávání vybavuje pro komunikaci. Komunikace je základním předpokladem pro způsobilost prožívat vztahy s ostatními lidmi.⁴⁰

Absence smyslu výchovy se projevuje tím, že místo dobrého hospodáře je vychováván kořistník, který nerespektuje žádné hranice. Společnost pak hovoří o lidských zdrojích, o lidském materiálu, se kterým lze libovolně disponovat. Člověk, deklarovaný jako výrobní prostředek, je potřebný pouze tehdy, má-li nějakou užitnou hodnotu, má-li nějaký účel. Výchovné působení zaměřené k úspěšnosti jedince programově rezignuje

³⁷ Srov. FONTANA, D. *Psychologie pro školní praxi*. Praha: Portál, 1997, s. 270.

³⁸ Srov. PALOUŠ, R. SVOBODOVÁ, Z. *HOMO EDUCANDUS*. Filosofické základy teorie výchovy. Karolinum, Praha 2011, s. 114-115.

³⁹ Srov. ILLICH, I. *Entschulung der Gesellschaft*. In PINC, Z. *Fragmenty k filosofii výchovy. Eseje a promluvy z let 1992-1998*. Praha: OIKOYMENH, 1999, s. 12.

⁴⁰ Srov. PINC, Z. *Fragmenty k filosofii výchovy. Eseje a promluvy z let 1992-1998*. Praha: OIKOYMENH, 1999, s. 30-32.

na neproduktivní vývojovou etapu člověka, na stáří. Moderní výchova, v jejímž modelu účel nahradil smysl, selhává u populace, pro kterou účel, zaneprázdněnost hmotnými i nehmotnými statky všedního dne, není prioritou. Pro tuto část populace se stává zásadním smysl, skutek, poslání, směřování ke svému povolání. Účel je směřováním individua k sobě, smysl je směřováním k celku.⁴¹ Smysl poukazuje na společenský rozměr člověka, spolubytí, spoluodpovědné pobývání s ostatními, nahlédnutí odpovědnosti za bytí a věci osobní. Výchova jako vše-náprava lidských věcí se musí obrátit zpátky k člověku, k jeho nitru. Není to statický, ale dynamický proces. Člověk není manipulován ani lámán, jeho konverze je cílem hledání a nalezení sebe. Předpokladem otevření se člověka pro druhé je nalezení sebe v sobě.⁴²

1.8 Výchova ve stáří

Komenského všenáprava modeluje výchovu jako celek a varuje před částečností. Celek výchovy je dán celkem člověka. Úplnost člověka je předpokladem bytostného lidství. Výchova, která má možnost vžít se do situace těch, kteří poodstoupili ze situovanosti všednodenního života, dostává možnost z laterální pozice nahlédnout sebe. Výchova ve stáří poukazuje na možnosti, na které výchova rezignovala a aspiruje na fundamentální rovinu výchovného působení. Poukazování k celku je poukazováním k celkovému smyslu, poukazováním do nitra člověka. Výchova ve stáří může člověku kompenzovat úbytek fyzických sil, může pomáhat vyrovnat se s nemocí, ztrátou životního partnera, přátel, se samotou, se smrtí, ale především hledat a vidět budoucnost.

Staří lidé jsou tu především kvůli nám. Jedním z důvodů, proč musí člověk zestárnout a stát se potřebným, je to, aby si okolí uvědomilo jeho potřebnost, přijalo ji za svou a samo rostlo tím, že nabídne starým lidem na tomto úseku jejich životní cesty svůj pedagogický doprovod. Ne proto, že každý člověk jednou zestárne, ne proto, kým budeme, ale proto, kým jsme. Jsme lidé a je nám dáno lidmi být až do konce své biologické existence. Tato odpovědnost nezatěžuje starostmi, je radostí, opravdovým štěstím. Péče o druhého člověka není naší povinností, je to dar být člověkem.

⁴¹ Srov. PALOUŠ, R. *Čas výchovy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991. s. 259.

⁴² Srov. PALOUŠ, R. *K filosofii výchovy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 16.

2 Vývojová psychologická teorie Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka

Tato vývojově psychologická teorie poskytuje cenná východiska nejen pro psychologii, ale také pro sociologii, pediatrii a pedagogiku. Příčinou psychické deprivace v dětství je deficit v uspokojování základních psychických potřeb. Tato nedostatečnost má konkrétní výchovné pozadí. Deprivace je výsledkem výchovy, která neodpovídá základním psychickým potřebám dítěte. Zanedbávající výchova neposkytuje dítěti dostatek času, péče, pomoci, ochrany, vedení a lásky. Z tohoto pohledu lze psychickou deprivaci dítěte chápat jako selhání výchovy. „Vyvádění ze slepé organické předurčenosti“⁴³ lze pak chápat jako vyvádění z určitého biologického stavu, ze kterého se na základě uspokojování senzorických, kognitivních a emocionálních potřeb vynořuje „já“ dítěte. Má-li být potom toto já „vyvedeno z imanentního tkvění v sobě,“⁴⁴ aby bylo schopno naplnit a uskutečnit své lidství, musí být náležitě uspokojeny jeho potřeby sociální. Obětavá a láskyplná péče je také „záměrným a soustavným působením, které vede ke vzniku relativně trvalých změn chování a prožívání druhého jedince.“⁴⁵ Psychickou deprivaci lze tedy objektivně vnímat jako zásadní selhání výchovy jako obětavé, láskyplné péče. Výchova hraje v této souvislosti významnou úlohu. Spolu s psychologií se podílí na odstraňování příčin a následků psychického strádání dítěte a harmonizaci jeho osobnosti. Zároveň je schopna působit jako antideprivační činitel strategického významu, jako prevence, která chrání dítě před sledem příčin a následků.

Monografie *Psychická deprivace v dětství* je základním zdrojem této stati. Je kompletní analýzou psychické deprivace v dětství jako závažného jevu, který hluboce zasahuje život člověka. Tato studie přesahuje rámec vývojové psychologie, poskytuje odborně hluboce zaměřený obraz širokých souvislostí. Tento interdisciplinární pohled umožňuje uchopení souvislostí problematiky syntézou pozitivistického i existencialistického pohledu na svět. Tento model je účelný pro vědeckou reflexi i výchovu samotnou. Kritický postoj k uznávaným vědeckým poznatkům a opatrná interpretace jejich závěrů jsou zde doplňovány přístupem, který nepřipouští žádné

⁴³ PALOUŠ, R. *Čas výchovy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, s. 45.

⁴⁴ Tamtéž, s. 45.

⁴⁵ PRŮCHA, J. *Moderní pedagogika*. Praha: Portál, 2013, s. 63.

spekulace. v syntéze intuitivního nazírání obecně platných poznatků se rodí odpovědná invence, která není zacílena k objevení zákonitostí, ale soustřeďuje se na člověka. Filosofickým základem tohoto přístupu je odpovědnost za slabé a potřebné jedince. V tomto přístupu k problematice je možné vyčíst vliv křesťanského educatia a duchovní odkaz Jana Amose Komenského – omnes, omnia, omnino.⁴⁶

Druhá kapitola je věnována definování psychické deprivace v dětství, vymezení terminologie související s problematikou. Popisuje základní deprivační situace, izolaci a separaci. Následně vysvětluje obsah základních psychických potřeb podle autorů, typy deprivace a víceúrovňový přístup k fenoménu psychické deprivace jako východisko pro prognózu její nápravy.

2.1 Psychická deprivace, definování pojmu

Závažné poruchy vývoje organismu mohou vznikat na základě biologického deficitu stejně jako na základě deficitu psychického. V obou případech se jedná o podvýživu. Její následky se projevují pozorovatelnými změnami, organismus stagnuje, neprospívá. Prostředí nedostatku, které je příčinné pro vznik psychické deprivace, je biologicky adekvátní, ale psychologicky restringované.⁴⁷ Význam slova restrikce bývá vykládán jako kvantitativní omezení, nedostatek podnětů, které jsou nezbytně nutné pro adekvátní vývoj psychických funkcí organismu, pro dostatečné nasycení psychických potřeb. Na základě této Hebbovy definice definují Langmeier a Matějček psychickou deprivaci jako „psychický stav vzniklý následkem takových životních situací, kdy subjektu není dána příležitost k uspokojení některé jeho základní vitální psychické potřeby v dostatečné míře a to po dosti dlouhou dobu.“⁴⁸

Klasifikace klíčových psychických potřeb není uzavřená. V prvním vydání z roku 1963 se autoři shodují, že na normální vývoj organismu dítěte má vliv nedostatek v těchto oblastech:

⁴⁶ Srov. PALOUŠ, R. *Česká zkušenost*. Praha: Academia, 1994, s. 20.

⁴⁷ Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974, s. 25.

⁴⁸ LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1963, s. 17.

1. Nedostatečné uspokojení afektivních potřeb, afektivní, emocionální deprivace. Pro zdravý vývoj dítěte je klíčové uspokojování potřeby citové vřelosti. Citová vřelost je natolik zásadní, že její nasycení může kompenzovat deficit uspokojování ostatních psychických potřeb, sama však ostatními potřebami nahrazena být nemůže.
2. Nedostatečné citové pouto mezi dítětem a matkou. Deprivace mateřské péče je specifickým druhem afektivní deprivace. Citové připoutání dítěte a matky ovlivňuje založení i celoživotní vývoj osobnosti člověka. Absence kvalitní citové vazby je příčinou patologických projevů v dospívání i dospělosti a příčinou mnoha psychických onemocnění.
3. Nedostatek smyslových podnětů, smyslová deprivace. Nedostatečné zásobení podněty z vnějšího prostředí ovlivňuje vývoj kognitivních funkcí i citové úrovně člověka.⁴⁹

Ve třetím vydání knihy z roku 1974 nahlíží autoři otázku psychických potřeb dítěte ze širšího společenského pohledu a rozdělují je:

1. Potřeba dostatečného množství, druhů a proměnlivost podnětů
 2. Potřeba odpovídajících podmínek pro učení
 3. Potřeba navázání základních společenských vztahů; v první řadě k matce; na jejichž základě proběhne integrace osobnosti dítěte
 4. Potřeba uplatnění se ve společenském životě a s ní související osvojení si společenských rolí a stanovení hodnotových cílů⁵⁰
- V devadesátých letech doplňují celý model o další psychickou potřebu.
5. Potřeba otevřené budoucnosti, životní perspektivy, existenciální potřeba⁵¹

Psychické potřeby a následky jejich neuspokojování nelze nahlížet bez vztahu ke společensky uznávaným hodnotám, které jsou výsledkem kulturně historického vývoje. V praxi lze vysledovat vnější i vnitřní příčiny psychické deprivace (viz Deprivace podle typu sociálního prostředí, s. 88, Příloha I). Důsledky dlouhodobého nenasyčení psychických potřeb se projevují tím, že deprivovaný jedinec není schopen

⁴⁹ Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1963, s. 173.

⁵⁰ Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974, s. 22.

⁵¹ Srov. MATĚJČEK, Z. *Co děti nejvíce potřebují. Eseje z dětské psychologie*. Praha: Portál, 1994, s. 38.

navazovat odpovídající sociální vztahy, vstupovat do sociálních rolí, nést odpovědnost danou jejich přijetím a odpovídajícím způsobem reagovat na složité životní situace. Začlenění takového jedince do společenského života je ohroženo, v extrémním případě je nemožné.⁵²

2.2 Psychická deprivace, terminologické vymezení

V souvislosti s pojmem psychické deprivace je potřeba objasnit a přesně definovat důležité související pojmy. Situaci, ve které se dítěti nedostává možnosti uspokojit své psychické potřeby, označujeme jako depriváční situaci. Vzhledem k různé míře psychické odolnosti, která vychází z různé psychické konstituce dítěte, budou různé děti reagovat na tutéž depriváční situaci různě a různé budou i případné následky. Totožná situace může být pro dítě podnětnou sociální zkušeností, pro druhé naopak zkušeností depriváční. Situace, kdy je dítě izolováno od rodiny, skupiny vrstevníků, školy; od prostředí, které by mělo podněty zprostředkovat, není sama o sobě psychickou deprivací, ale depriváční situací.⁵³

Psychická deprivace je psychickým stavem, je promítnutím se depriváční situace do osobnosti dítěte, je reakcí na podnětovou podvýživu. Její individuální zpracování nenachází ve vyhladovělém organismu potřebnou rovnováhu a je nuceno ustanovit tuto rovnováhu na nižší hladině.⁵⁴ Podnětová nedostatečnost se projevuje charakteristickými znaky, které umožňují depriváční poškození rozeznat na základě porovnání s dosavadní psychickou historií dítěte. Tyto vnější projevy nazýváme následky deprivace, resp. depriváční poškození. Depriváční zkušenost je stav, ve kterém se nachází dítě, které si již dříve depriváční situaci prožilo. Do depriváční situace bude vstupovat s citlivěji naladěnou nebo naopak podladěnou, otužilejší, ale vždy pozměněnou psychickou strukturou.⁵⁵ Děj, který psychickou strukturu mění, nastává na základě nedostatečného uspokojování psychických potřeb dítěte a označuje se jako depriváční mechanismus.

⁵² Srov. KOUKOLÍK, F. DRTILOVÁ, J.. *Vzpouora deprivantů. Nestvůry, nástroje, obrana*. Nové, předpracované vydání. Praha: GALÉN, 2006, s. 52-55.

⁵³ Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1968, s. 26.

⁵⁴ Srov. Tamtéž, s. 25.

⁵⁵ Srov. Tamtéž, s. 27.

Terminologické vymezení je důležité, protože umožňuje odlišit pojem psychické deprivace od dalších psychických stavů, se kterými bývá zaměňován a ochraňuje před zneužitím v klinické praxi, v níž se v určitém období stal a stává diagnózou, kterou odborník použije, neví-li si rady. Z určitého hlediska není pojem psychické deprivace příliš vzdálený pojmu frustrace. Vykazuje však některé zásadní rozdíly, proto by neměly být oba pojmy vzájemně zaměňovány. Frustrace je definována jako „nemožnost, blokování, uspokojit aktivovanou potřebu pro nějakou překážku nebo obstrukci.“⁵⁶ Frustrace je tedy stav, který vzniká na základě existence překážky nebo obstrukce, na rozdíl od deprivace, která je chápána jako nemožnost uspokojit tuto potřebu vůbec.

Psychická deprivace bývá často zaměňována s konfliktem. Konflikt je situace, kdy je organismus přitahován ke dvěma různým, protilehlým cílům.⁵⁷ Další pojem, který je potřeba vysvětlit, je zanedbanost.⁵⁸ Prostředí, ve kterém zanedbané dítě vyrůstá, nedává často příležitost ke vzniku dostatečných hygienických návyků; vyznačuje se absencí kontroly chování, laxním přístupem ke školní docházce, mnohými specifickými nedostatečnostmi. Na druhé straně totéž prostředí, poskytuje-li dítěti v dostatečné míře lásku a příležitost k navazování sociálních vztahů, není deprivací, a dítě, které v něm vyrůstá, se může po citové stránce vyvíjet zcela přirozeně.⁵⁹

V současné době deprivované dítě vyrůstá v hygienicky i materiálně dokonalém prostředí, obklopeno vzory vyspělého chování, které se vztahuje ke společensky široce uznávaným hodnotám. Po emocionální stránce je toto prostředí často vysoce sterilní. Takové prostředí je pro vznik psychické deprivace ideální a citový vývoj dítěte bývá vážně ohrožen. Může nastat situace, kdy zanedbané dítě, které prospívá po citové stránce, bude umístěno do ústavu, kde se sice naučí základním hygienickým návykům, ale citový vývoj bude narušen a dítě začne trpět citovou deprivací. Dítě, které vyrůstá v materiálním přepychu, ale je zatížené psychickou deprivací, je pak okolím považováno za nevďěčného spratka. Jeho spratkovství je ale jen voláním o pomoc, které v daném sociálním kontextu zůstává nevyslyšené.

⁵⁶ LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1963, s. 18.

⁵⁷ Srov. Tamtéž, s. 18.

⁵⁸ Srov. Tamtéž, s. 19.

⁵⁹ Srov. MATĚJČEK, Z. *Výbor z díla*. Praha: Karolinum, Universita Karlova v Praze, 2006, s. 347-351 nebo srov. LANGMEIER, J. KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie*. 2. vyd. Praha: GRADA, 2006, s. 286-287.

2.3 Deprivační situace, izolace a separace

Izolace a separace jsou dva základní defekty podnětového prostředí. Jejich prostá přítomnost, jednotlivě nebo ve vzájemné kombinaci, je přímým předpokladem nástupu psychické deprivace. Nejvíce ohroženy jsou děti psychicky nevytvořené. Ani děti psychicky poměrně dobře vybavené nejsou před následky izolace a separace v bezpečí. Izolace a separace ohrožují vývoj člověka jako celku, úspěšně spolupůsobí na nevytváření podmínek pro úspěšný integrální vývoj dítěte, dokonce jsou příčinou destrukce a rozkladu již vytvořených kognitivních, emočních a morálně volních struktur. Zkušenosti se snahou o opětovné nastolení vyváženého stavu vedou k přesvědčení, že nejlepší formou případné nápravy je důsledná prevence. Následky izolace a separace působí nevratné změny osobnosti.⁶⁰

2.3.1 Izolace

Z určitého hlediska klade uspokojování základních psychických potřeb dítěte na rodiče minimální nároky. Nevyžaduje odborné vzdělání ani nepřiměřené finanční investice. Uspokojování základních psychických potřeb je vázáno na obyčejný, všednodenní kontakt s naprosto přirozeným věcným prostředím, které vyjma lásky, kterou je vytvářeno, vůbec nemusí být výjimečné. Postaví-li se mezi přirozené věcné prostředí a dítě překážka, ocitne se v izolaci a začíná strádat podnětovým nedostatkem. Převážně se jedná o částečnou izolaci. Nemocné dítě dlouhodobě upoutané na lůžko bude i při častých návštěvách rodičů strádat nedostatkem podnětů z věcného prostředí. Dítě, které žije v rodině na odlehlé samotě, bude pociťovat omezení četnosti kontaktů ze širšího sociálního prostředí. Dítě, které bude vyrůstat v materiálním nadbytku v rodině, kde nikdy nikdo nemá na nikoho čas, bude strádat izolací uprostřed svých nejbližších. Vlastní účinky izolace bude dítě pravděpodobně pociťovat mnohem naléhavěji v kombinaci se separačními zážitky z opakovaného pobytu ve zdravotnickém zařízení. Izolace jako separační činitel je přítomná ve všech sociálních situacích. Nejtěžší formou

⁶⁰ Srov. KOUKOLÍK, F. DRTILOVÁ, J. *Vzpoura deprivantů. Nestvůry, nástroje, obrana*. Nové, předpracované vydání. Praha: GALÉN, 2006, s. 239-243.

deprivační situace je úplná sociální izolace. Její následky se projevují ve formě celkové destrukce duševního vývoje.⁶¹

2.3.2 Separace

Separace je „přerušení již vytvořeného vztahu mezi dítětem a jeho sociálním prostředím,⁶² které nastává odloučením dítěte od osob, které jsou zdrojem citového uspokojení. Trvá-li separace nepřiměřeně dlouhou dobu, stává se sociální izolací. Dítě nenavazuje osobní vztahové pouto pouze s matkou, ale i s ostatními členy širší rodiny a dalšími osobami, které do jeho sociálního prostředí vstupují podnětným způsobem.⁶³ V případě separace od matky nebo jiné mateřské osoby mohou mít vedlejší vztahová pouta silný kompenzační vliv. Jako příklad lze uvést separační zkušenost dítěte, která vzniká při nástupu matky do zaměstnání. Zde může hrát kompenzační vliv rodiny pozitivní roli.

Separace je patogenním a společensky nebezpečným fenoménem, který nastává jako následek dlouhodobého odloučení dítěte od matky nebo jiné pečující osoby, která matku zastupuje. Pokud je dítě vystaveno separační situaci v prvních třech až pěti letech života po dost dlouhou dobu, je vážně ohroženo jeho duševní zdraví i zdravý vývoj jeho osobnosti. Pod pojem separace byla nejprve zahrnována situace, kdy odloučení přerušilo již vytvořené pouto. Toto tvrzení se opírá o představu o postupné přeměně biologické závislosti dítěte v kojeneckém věku na závislost citovou. Vytvořením citového pouta mezi matkou a dítětem mají u dítěte i sociální podněty hodnotu podnětů předmětného rázu.⁶⁴

S nástupem postmoderního myšlení se názory odborníků na vztahové záležitosti mezi matkou a dítětem mění. Panuje obecná shoda, že vztahové projevy dítěte k matce a zprostředkovně přes matku k vnějšímu prostředí je možné vysledovat již v prenatálním období. Zpočátku neurčitá představa matky se stává niterným prožitkem

⁶¹ Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1968, s. 35-45.

⁶² LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974, s. 46.

⁶³ Srov. KOUKOLÍK, F. DRTILOVÁ, J. *Vzpouza deprivantů. Nestvůry, nástroje, obrana*. Nové, předpracované vydání. Praha: GALÉN, 2006, s. 90-92.

⁶⁴ Srov. AINSWORT, M. D. BOWLBY, J. *Reserch Strategy in the Study of Mother-Child Separation*, Courier, 1954, s. 1-47.

nenarozeného dítěte, prožíváním projevů jeho života.⁶⁵ Dítě, které se pohybuje a vykazuje zjevné reakce na běžné podněty, se může stát objektem smysluplného rozhovoru. Komunikace má v tomto případě podobu prostého kontaktu a empatie. Emocionálně naladěná, harmonizující osobnost matky v době těhotenství má pro budoucí zdravý vývoj dítěte pozitivní význam. Negativní emoce, stres, deprese, úzkost mohou nepříznivě ovlivňovat biopsychosociální vývoj dítěte ještě před narozením.⁶⁶ Významným zdrojem poznatků v těchto otázkách jsou etologické výzkumy imprintingu,⁶⁷ vtištění obrazu matky dítětem a to všemi smysly.⁶⁸

Dalším důležitým momentem raného dětství je attachment, přilnutí. Dítě se již v prvním roce života připoutává ke své nejbližší pečovatelské osobě, kterou je zpravidla matka. Attachment je určitým ukotvením v jistotě, která dává organismu klid pro nutnou exploraci okolí v rámci podnětového sebe zásobení. Dítě připoutané ke vztahové osobě se nebojí vzdalovat, získává tak další podněty z předmětného prostředí a samo aktivně ovlivňuje svůj vlastní vývoj.⁶⁹ Imprinting a attachment ukazují, že je důležité věnovat pozornost počátečním obdobím života dítěte, abychom minimalizovali pravděpodobnost výskytu deprivace situace, která stigmatizuje člověka na celý život a znemožňuje jeho zdravý vývoj.

2.4 Základní psychické potřeby

Psychická deprivace je definována ve vztahu k neuspokojení psychických potřeb. Základní psychickou potřebou organismu je potřeba aktivního kontaktu s prostředím. Člověk nabývá své plnosti pouze dovršením své individuální jedinečnosti sociálním rozměrem svého bytí. Buduje svou identitu, své „já“ jako obraz vnějšího světa. Interakce s okolním světem umožňuje člověku jeho růst a vývoj, naplňuje jeho život smyslem a vede jej k sebeuskutečnění. Ve světě, který má mít smysl, musí věci splňovat

⁶⁵ Srov. MATĚJČEK, Z. Socializační proces. In *Rizikové chování dospívajících a jeho prevence. První odborný seminář, SZÚ 5. - 7. 9. 2000*. Praha: CEVAP, Centrum etické výchovy a prevence sociálně patologických jevů, Psychiatrické centrum Praha, Free Teens Press, 2000.

⁶⁶ Srov. Tamtéž.

⁶⁷ Srov. HÖSCHL, C. Etiologie a medicína. Bratislava: *Bratislavské lektorské listy*, 1989-1990, s. 190-202.

⁶⁸ Srov. ŠRÁČKOVÁ, D. Rooming-in. In *Praktická gynekologie* [online]. [cit 2014-02-16]. Dostupné na WWW: <http://www.prolekare.cz/pdf?id=pg_07_01_05.pdf>.

⁶⁹ Srov. BOWLBY, J. *Attachment and Loss-attachment*. 1969. (český překlad BOWLBY, J. *Vazba*. Praha: Portál, 2010. ISBN 9788073676704.) nebo srov. BOWLBY, J. *Separation, Anger and Anxiety*. 1969. (český překlad BOWLBY, J. *Odloučení*. Praha: Portál, 2012. ISBN 978-80-262-0076-5.).

určité podmínky, které člověku umožní, aby do kontaktu se světem mohl vstoupit. Organismus, kterému není kontakt umožněn, strádá, přestože jsou jeho biologické potřeby uspokojeny.

2.4.1 Potřeba určité úrovně celkové vnější stimulace

S prostředím, které neposkytuje určité množství, složitost a proměnlivost podnětů a vykazuje jen neurčitou podprahovou informační hodnotu, nelze navázat smysluplný kontakt. Nedostává-li se dítěti podnětů nebo dostává-li pouze podněty jednoduché a neměnné, vyvolávají jeho nezájem. Stejná reakce následuje, je-li dítě podněty zavaleno nebo jsou-li podněty příliš složité a proměnné. Podnětový nedostatek vyvolává podnětový hlad, nadbytek podnětů může vyvolat úlek, strach a útěk, může dítě paralizovat. Každý jedinec je jinak citlivý na množství a složitost podnětů a každý vykazuje jiný optimální stav podnětového zásobení. Tato úroveň je dána součinností vnitřních a vnějších faktorů, minulou podnětovou zkušeností, množstvím podnětů, kterým byl subjekt vystaven v předcházejících situacích. Pro organismus je stěžejní stimulace v prvních měsících života, kterou poskytuje matka. V té době je úloha matky prakticky nezastupitelná. Jejím úkolem je vzbudit v dítěti stav vnímavosti a citlivosti. Emoční stabilita matky ovlivňuje nastavení vnímavosti dítěte v budoucnosti a jeho chování. Stejný úkol mají v životě dítěte všichni další vychovatelé.⁷⁰

2.4.2 Potřeba vnější struktury

Vedle odpovídajícího množství podnětů je pro malé dítě důležité vědomí určité postžitelnosti struktury vnějšího světa. Svět musí být pro dítě rozlišitelný, dítě se v něm musí orientovat a uvědomovat si své místo. Jednou ze základních potřeb dítěte je potřeba učit se, pronikat do podstaty věcí a nalézat v nich smysl, hledat souvislosti a nalézat v nich řád. Na základě rozlišování vlastních vztahů k předmětům a událostem se dítě v časném dětství snaží mít aktivní podíl na okolním dění. Má-li se dítě orientovat

⁷⁰ Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974, s. 282-284.

ve světě, který je stále složitější, nesmí pro něj být náhodnou směsicí pojmů, ale musí se vyznačovat podnětovou strukturou, která odpovídá jeho věku. Složitost řádu musí být vždy odvoditelná, srozumitelná a přiměřená. Řád těchto struktur umožňuje dítěti objevovat vzájemné vztahy, časoprostorové souvislosti i změny, které jeho aktivita působí. Matka pomáhá dítěti ujednotit jeho rané zkušenosti, aby se dokázalo orientovat, netrpělo úzkostí a ztrátou jistoty narušení řádu a nebálo se nových a neočekávaných podnětů.⁷¹

2.4.3 Potřeba specifického sociálního kontaktu

Celý strukturně diferencovaný svět dítěte a s ním související značné množství aktivit, celá interakce s vnějším světem potřebuje konkrétní ukotvení a soustředění v jistotách. Matka naplňuje potřebu specifického objektu, ve kterém se všechny interakce dítěte soustřeďují a ke kterému je dítě připoutáno celou svou osobností. Intenzivní intimní kontakt s matkou je v této době zásadní. Přítomnost matky přináší dítěti jistotu a uspokojení, které podněcují nejrůznější aktivity a učení. V matčině nepřítomnosti ztrácí dítě své ukotvení v jistotách, cítí se zmatené a dezorientované, stává se pasivním a apatickým. Matka musí být stabilním objektem, dostatečně přítomným a vřelým. Dítě a matka sdílejí své aktivity i sebe navzájem. Světy matky a dítěte se navzájem prolínají a splývají, jsou propojeny empatií. Dítě v tomto vztahu není pasivním účastníkem, podílí se na jeho vytváření, přebírá iniciativu. Potřeba specifického sociálního objektu dítěte nemůže být v počátečním období nahrazena jinou aktivitou ani jinou blízkou osobou. Vztah matky a dítěte je zvláštním druhem oboustranné výchovy, ve které oba rostou a posouvají se ve vývoji.⁷²

⁷¹ Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974, s. 284-285.

⁷² Srov. Tamtéž, s. 286-287.

2.4.4 Potřeba osobně-sociálního významu

Všechny snahy dítěte o navazování aktivního kontaktu se světem přes aktivní kontakt s matkou se projevují v potřebě vytvoření vztahu k sobě samému. Dítě si uvědomuje samo sebe, vytváří si obraz vlastního „já“ a uvědomuje si potřebu autonomie a svou vnitřní integritu. Role vnějšího organizátoru, kterou zastávala matka, je přebírána vlastním „já“ dítěte, tedy organizátorem vnitřním. Dítě vztahuje své aktivity k sobě, pomalu se oprošťuje od své závislosti a začíná si vytvářet svůj osobní vztah ke světu. Prostřednictvím vztahu k „ty“ objevuje dítě podstatu svého „já“. Dítě hledá souhlas okolního světa se svým „já“, hledá kladné přijetí, potvrzení ve společenství věcí a lidí.

Úloha matky je i v této fázi vývoje nezastupitelná. Zůstává nadále nositelkou základních jistot, přebírá odpovědnou úlohu vzoru láskyplného bytí. Jejím úkolem je přihlížet a vést dítě k hodnotám, na kterých bude zakládat své sebevědomí a sebezpůsobující se „já“. Výchova na této úrovni zůstává láskou. V období mezi druhým až šestým rokem se centrem, kolem kterého se soustřeďují veškeré aktivity a jistoty dítěte, stává rodina, domov, ze kterého vyvstává „rodinné já“ dítěte. Okolo jedenáctého roku začíná dítě vztahovat sociální chování ke skupině vrstevníků. Vzniká „sociální já“. Dítě budováním a přijetím svého „já“ přijímá své lidství.⁷³

2.4.5 Potřeba otevřené budoucnosti

Otevřená budoucnost je existenciální hodnota,⁷⁴ v rámci které je dítě schopno uskutečňovat samo sebe. Je to čas, který plyne a toto plynutí mu dává smysl. V jeho horizontu je dítě schopno vypořádat nejprve sled, později smysl jednotlivých událostí. Děti se stávají základní životní potřebou pro všechny následující období. Potřeba mít děti se stává otevřenou budoucností, formou pokračování, nesmrtelností, vlastního biologického bytí, která dává vlastní smysl člověka jako existence lidstva.⁷⁵

⁷³ Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974, s. 287-288.

⁷⁴ Srov. MATĚJČEK, Z. *Co děti nejvíce potřebují. Eseje z dětské psychologie*. Praha: Portál, 1994, s. 38.

⁷⁵ Srov. MATĚJČEK, Z. *Prvních 6 let ve vývoji dítěte*. Praha: Grada Publishing, 2005, s. 28 -30.

2.5 Víceúrovňový přístup k problematice psychické deprivace

Podle úrovně aktivity dítěte a celkového rázu jeho sociálního chování rozlišujeme základní typy deprivacních projevů:⁷⁶

1. Děti hypoaktivní, sociálně pasivní, útlumový typ s převažujícím věcným zájmem. Jejich zájem o sociální okolí je minimální a převažuje zájem o podněty předmětného rázu.
2. Děti hyperaktivní s nezaměřeným zájmem po podnětech; děti jsou nápadně neklidné, nesoustředěné, dráždivé, vše je rozptyluje a udržuje ve stavu excitované pohotovosti.
3. Děti hyperaktivní charakterizované sociálním zájmem, zájem o věcné prostředí i zájem o hru je minimální. Hladoví po sociálních podnětech. Zájem je rozptýlený a nezaměřený, vztahy jsou spíše povrchní.
4. Děti sociálně provokující, v kolektivu nesnášenlivé, sobecké, agresivní a žárlivé. Pečující osobu chtějí mít pro sebe, vyžadují pozornost, ruší práci ve skupině, vše dělají po svém. Uspokojí-li se jejich potřeba kontaktem se vztahovou osobou, jejich projevy jsou nečekané.
5. Děti normoaktivní s vyrovnanou úrovní zájmu o podněty rázu předmětného i sociálního. Tyto děti dosáhly specifického příklonu k více osobám v rámci „multiple mothering“⁷⁷ a působí vyrovnaným dojmem.

Na základě klasifikace psychických potřeb a přímé souvislosti s následky jejich neuspokojení rozeznáváme čtyři druhy deprivacního působení:

1. Deprivace senzorická, deprivace jako nedostatek stimulace.
2. Deprivace kognitivní, deprivace jako nedostatek vnější struktury.
3. Deprivace emoční, deprivace jako nedostatek vnějšího předmětu.
4. Deprivace sociální, deprivace jako nedostatek osobně-sociálního významu.⁷⁸

⁷⁶ Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974, s. 218-222.

⁷⁷ Srov. Tamtéž.

⁷⁸ Srov. Tamtéž, s. 281-288.

2.5.1 Deprivace jako nedostatek stimulace

Vnější prostředí musí vykazovat určitou informační hodnotu, určité množství, kvalitu a proměnlivost podnětů. Je-li prostředí podněťově chudé, neposkytuje dítěti dostatečnou stimulaci. Aby mohlo dítě pozitivně rozvíjet svou spontánní aktivitu, nestačí jen dostatek a odpovídající kvalita podnětů z vnějšího prostředí. Druhou nutnou podmínkou je, aby dítěti byl poskytnut dostatek volnosti k exploraci v podněťovém prostředí.⁷⁹

V reálném životě nelze následky deprivace v čisté formě podněťového ochuzení prakticky vysledovat, protože jsou doprovázeny deprivacemi na ostatních úrovních. Projevy deprivace mívají odlišnou intenzitu, která podléhá vývoji, nemusí být trvalého rázu. Prožívání dítěte je individuálně odlišné, ovlivňované řadou vnějších i vnitřních faktorů. Lze předpokládat, že se deprivace projeví snížením tendencí k interakci s prostředím a v celkové aktivitě dítěte.

Podle různých studií můžeme předpokládat, že krátkodobá, dílčí deprivace nebo deprivace v počátečním stádiu se projevuje opačnými tendencemi. Nejprve dochází ke krátkodobému zvýšení intenzity činnosti, trvá-li deprivace delší dobu, nastupuje pokles aktivity někdy až na úroveň apatie. Z klinického pozorování ústavních dětí lze rozlišit tři odlišné reakce dítěte.

V prvním případě se dítě vyznačuje celkovým zvýšením nezaměřené aktivity. Je velice pohyblivé, zvědavé a neklidné. Emoční reakce jsou vždy zvýšené, Naléhavě se dožaduje pozornosti. Chování je provokativní, se sklony k agresii a snahou si vynucovat pozornost a uspokojení požadavků. Dítě tohoto typu bývá silně senzitivní, jeho pozornost a výkonnost nabývá a klesá na intenzitě, rozbíhá se všemi směry. Snadno se pro činnost nadchne, stejně rychle ji opouští. Deklarovaná senzitivnost je často doprovázena silnou nestálostí. Takové dítě je označováno jako hyperaktivní.

Ve druhém případě je celková aktivita dítěte snížena až na úroveň nezájmu a emoční apatie. Dochází ke zhoršení školních výsledků, k celkovému snížení výkonu a zpomalení vývoje. Dítě je označováno jako hypoaktivní.

Ve třetím případě je dítě schopno dosáhnout určité vnitřní vyrovnanosti v prostředí chudém na podněty. Rovnováha je ustavena na nižší úrovni, celková úroveň aktivity vybočuje z normálu a je nestabilní. Po odstranění deprivace nastávají rychlé

⁷⁹ Srov. LANGMEIER, J. KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie*. 2. vyd. Praha: GRADA, 2006, s. 63-65.

změny v chování. Dítě bývá neklidné, neodbytné, vtíravé. Tyto projevy jsou charakteristické také pro zanedbávané děti, které přicházejí z nevyhovujícího rodinného prostředí.⁸⁰

2.5.2 Deprivace jako nedostatek vnější struktury

Nutnou podmínkou, k tomu, aby se interakce dítěte s prostředím mohla rozvíjet, je strukturální diferencovanost prostředí. Strukturální diferencovanost umožňuje nacházet patrné souvislosti a pravidelnosti a budovat smysluplný řád. V dostatečně nerozlišeném prostředí se dítě neorientuje, interakce je neurčitá a dítě strádá nedostatkem uspokojování základních psychických potřeb. Tato deprivace může být zapříčiněna vnějšími i vnitřními podmínkami. Příčinou je pak systém v zařízeních, kde jsou na prvním místě neosobní předpisy a teprve potom dítě, nebo úroveň pečující osoby s nedostatkem inteligence, s emočně nevyzrálými a chladnými vztahy, s celkovým nezájmem o dítě. Pokud dítě nedokáže uchopit strukturovaný řád, reaguje nejprve zvýšením vlastní aktivity, dále zvýšenými emocemi, zejména úzkostí a strachem z neznámého. Pokud nadále přetrvává nepříznivý stav deprivace, dítě interaguje s prostředím primitivně a povrchně. Povrchnost a nevyhraněnost prostupuje veškerou činnost, potřeby, hrubě deformuje citový život. V mezních případech přistupuje dítě nerozlišeně k objektům i k subjektům. K lidem se chová inertně, nerozlišuje blízké a cizí. Neumí si hrát a návštěva, kterou nadšeně vítalo, je mu po chvíli lhostejná. Dítě působí nesoustředěně, roztěkaně, hraje si automaticky bez fantazie. Jeho činnost postrádá účel, je zmatená a nesmyslná.

V chování takto deprivovaných dětí rozlišujeme tyto tendence. Děti jsou nápadně zájmem, který projevují sestřím v ústavu stejně jako cizím lidem. Jsou sociálně hyperaktivní s přepjatým zájmem o mezilidskou komunikaci a sociální aktivity. Veškerá jejich činnost je soustředěna na navazování kontaktů v rámci sociální hry. Zaměření na sociální hru odvádí jejich pozornost od hry dětské. Děti jsou komunikativní, jejich řeč je však obsahově chudá. Jejich nadstandardní sociální zájem se rozbíhá všemi směry, úroveň komunikace i celkové sociální chování je na nízké úrovni. V kolektivní práci je

⁸⁰ Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974, s. 288-292.

dítě svou neustálou snahou o kontakt rušivé, vzhledem k okolnostem bývá často odmítáno a tím se stupňuje jeho snaha o sociální kontakt.

Jiným příkladem reakce je dítě sociálně hypoaktivní s převažujícím zájmem o věci. Jedná se o dítě, které vyrůstalo v prostředí nedostatečně uspokojujícím potřebu sociálního kontaktu. Takové dítě nemělo možnost navázat vztah s lidmi. Neuspokojení potřeby sociálního kontaktu orientuje dítě k materiálnímu světu, k věcem, které stimulaci poskytují a kompenzují pocíťovaný nedostatek. Pokud je dítěti v této situaci ponechána jeho hračka, je klidné a spokojené. Při odebrání hračky nebo nahrazení hračky jinou se brání, ztrácí kontakt. Ve hře se soustředí na obranu hračky, není schopno spontánní interakce. Sociální hru s těmito dětmi lze navodit jen částečně. Vztahy k ostatním lidem jsou povrchní, nezúčastněné. V ústavní péči bývají tyto děti pro svoji neviditelnost ponechávány v klidu, protože neruší a umí se sami zabavit. To ještě více posiluje jejich tendence. Některé děti uváznou ve světě svých biologických potřeb. Soustřeďují se na jídlo, pití, autoerotickou činnost nebo jiné pohybové stereotypy. Tyto projevy jsou v ústavním prostředí vzácné, typické jsou pro prostředí rodinné.⁸¹

2.5.3 Deprivace jako nedostatek vnějšího předmětu

Široká diferencovanost podnětů může být zdrojem zmatení a zahlcení. Pro orientaci ve světě potřebuje dítě styčný bod, kolem kterého jsou všechny podněty integrovány. Vnitřní interakce, uchopení postaty světa umožňuje dítěti interakce vnější. Dítě nedokáže stát ve světě samo. Jeho „já“ je křehké a pod tlakem okolního světa by se zhroutilo. Pro zdravý vývoj potřebuje dítě sociální objekt, ke kterému by se připoutalo. Tímto objektem bývá matka, rodina, skupina vrstevníků. Tento objekt musí splňovat některé podmínky, které jsou pro navázání hlubokého vztahu nezbytné. Objekt musí být s dítětem v dlouhodobém časově neomezeném intimním kontaktu, dítě se s ním dokáže ztotožnit. Snaha o navázání hlubokého kontaktu je v určitém období života dítěte zásadní a intenzivní. Nedaří-li se dítěti kontakt navázat, má to pro jeho vývoj zjevné následky. Sociální objekt, nejčastěji matka, je tím, co dává všemu ostatnímu smysl. Bez

⁸¹ Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974, s. 292-294.

ní zůstává svět nesrozumitelný a neuchopitelný, je chaosem, zdrojem úzkosti a strachu. Matka dává dítěti podruhé život v podobě ustavení základů lidství.

Děti hyperaktivní ve specifickém příklonu soustavně připoutávají pozornost a snaží se o nepřerušovaný fyzický kontakt s matkou. v případě ústavních dětí nabývá takto snaha zoufalého úsilí. Tento typ bývá označován jako typ sociálně provokativní. Děti se domáhají svého práva na sociální objekt agresivní reakcí. Na rozdíl od typu sociálně hyperaktivního je dítě zaměřeno na jediný sociální objekt, a stává se proto v kolektivu elementem nesmírně rušivým. Tyto děti jsou žárlivé, nesnášenlivé a agresivní. Pokud jsou o samotě se svým sociálním objektem, bývají hodné a milé. v tu chvíli jsou sami sebou. Bývají označovány jako hladovějící po lásce.

U dítěte hypoaktivního ve specifickém příklonu je jeho snaha o připoutání se ke vnějšímu předmětu silně oslabena. Dítě žije ve vztahovém vakuu. Nemá žádný zájem na navázání sociálního vztahu. Pokud je do vztahu nuceno, je vztah povrchní s minimální emoční úrovní. V ústavním prostředí se jeví jako klidné a vyrovnané a jeho neschopnost navazovat vztahové vazby se nemusí zjevně projevovat. V prostředí náhradí rodiny selhává. Povrchní úroveň prožívání vychází jednak z oslabeného konstitučního vybavení, jednak je následkem deprivace jako nedostatku vnějšího předmětu. Nevytvoří-li si dítě tento vztah, nemá na čem zakládat důvěru ke styčnému sociálnímu objektu ani k ostatním lidem. Často nachází uspokojení v náhradním vztahu k nepravému objektu, hračce nebo ke zvířeti.⁸²

2.5.4 Deprivace jako nedostatek osobně-sociálního významu

Stejně tak jako je pro dítě nutné vytvořit si úzký vztah ke specifické osobě, nejčastěji matce, je stejně nutné, aby se z vnějšího organizátora vytvořil v určité době organizátor vnitřní, autonomní „já“ dítěte. Ve vztahu k „ty“ dítě objevuje své „já“. Nově ustavující se „já“ vyvstává z hlubokého láskyplného očekávání, kterým je vázáno k „ty“. Na jeho základě uskutečňuje svá očekávání nové „já“. Pro dítě je nutné, aby mělo svá očekávání ke komu vztahovat a s kým porovnávat. Dítě musí vědět, co od něj druzí očekávají, co může očekávat od nich. Podle těchto kritérií vyhodnocuje svoji činnost a své chování.

⁸² Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974, s. 295-297.

V hlubokém, intimním vztahu k matce dítě zvnitřňuje a přijímá za své hodnoty a normy chování preferované matkou. Podle nich se orientuje ve svém sociálním prostředí, volí mezi zlem a dobrem.

Nedostane-li se dítěti jasného vymezení a rozlišení konkrétních hodnot, ke kterým by mělo své „já“ směřovat, je ohroženo naplnění jeho lidství. Dítě si prostřednictvím matky utváří sebe sama. Identita vytvořená na základě sebevytváření a sebezpřijetí⁸³ mu umožní, aby bylo schopno vstupovat do smysluplných sociálních rolí a vytvářet vzájemné vztahy. Dítě vytržené z odpovídajících podmínek, trpí úzkostnými stavy a je ohroženo sociální deprivací.

Příkladem je dítě umístěné do skleníkového ústavního prostředí, které neposkytuje reálný obraz společenských vztahů. Ústavní dítě postrádá modely sociálního chování, které by v běžném rodinném prostředí převzalo od rodičů a sourozenců nebo členů širší rodiny. Tento nedostatek může v dětech přebývat skrytě a komplikovat jejich snahu o zapojení se do společnosti. Dítě může strádat tímto deprivacním působením i v rámci výchovy v rodině nízké sociokulturní úrovně nebo v rodině po sociokulturní stránce vysoce hodnocené, kde nemá na dítě nikdo čas.

I zde, stejně jako na předcházejících úrovních, můžeme rozlišit dva typy deprivovaného dítěte. Ego-hyperaktivní děti se vyznačují výraznou snahou o sebeprosazování se v rámci širokých sociálních vztahů. Často se dostávají do konfliktu s pečující osobou, někdy i se zákonem. Nerespektují žádná omezení, jsou vzpurné, v neustálé opozici, často se díky tomuto svému chování ocitají v ústavní péči. Reagují agresivně na bezvýznamné události, když jim například někdo zasedne jejich místo u stolu nebo si půjčí jejich hračku. Provokativním chováním se na sebe snaží strhnout pozornost dospělých nebo se nadměrným úsilím snaží domoci pochvaly. Jejich nadměrná aktivita nevede k odpovídajícím výsledkům. Snaha o neomezené sebeprosazení a osobní prospěch je vyřazuje ze spolupráce v kolektivu. V každém jedinci vidí soupeře, kterého je třeba porazit. Často nejsou schopné vyniknout svými schopnostmi. Převahu dosahují fyzickým násilím. Jsou označovány za agresivní egoisty s chorobnou touhou po sebeprosazování. Tímto způsobem se snaží domoci pozitivního vztahu. Tento fakt je důležitým momentem, do kterého by mělo být soustředěno výchovné působení.

⁸³ Srov. MATĚJČEK, Z. *Výbor z díla*. Praha: Karolinum, Universita Karlova v Praze, 2006, s. 151-153.

Dalším příkladem přístupu dítěte je ego-hypoaktivita. Tyto děti se vzdaly snahy o nalezení vlastního „já“, o jeho prosazení v osobním i společenském životě. Od ostatních nic nečekají a k očekávání druhých jsou stejně lhostejné. Jsou spokojené ve své malé nedůležité roli, podřízeném pasivním postavení, které je jim zdrojem potřebné jistoty. Nehledají, nehodnotí, nestojí o problémy, nemají žádné ambice, žijí přítomností. Nerozlišují mezi úspěchem a neúspěchem, mezi pochvalou a trestem. V ústavech se tento typ objevuje méně často než typ ego-hyperaktivní. Někdy je možné vysledovat děti hledající sebeuspokojení, seberealizaci v oblastech mimo sociální hodnoty. Utíkají k intenzivním smyslovým prožitkům, do fantazie nebo k určitým formám workoholismu. Vymezené hodnoty a sledované cíle stojí v rozporu se smysluplnou podstatou sociálního „já“. Nejsou schopné vhledu do mezilidských vztahů, vstupování do sociálních rolí a ztotožnění se s běžnými hodnotami. Z těchto důvodů bývají označovány jako psychicky defektní.⁸⁴

⁸⁴ Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974, s. 297-302.

3 Stáří

Třetí kapitola práce je věnována vývojovému období stáří a stárnutí člověka.⁸⁵ První část se snaží zachytit problematiku stáří tak, jak je vnímána různými přístupy vývojové psychologie. Za tímto účelem je vycházeno z vývojově psychologických teorií Erika Eriksona, Josefa Langmeiera, Pavla Říčana a Marie Vágnerové a gerontologických monografií Zdeňka Kalvacha, Vladimíra Pacovského a Josefa Švancary. Ve druhé části jsou popisovány specifické změny ve stáří a jejich důsledky pro starého člověka v biologické, psychické, emoční a sociální rovině. Třetí část poskytuje základní východisko pro komparaci vývojových období dětství a stáří jako základ pokusu o aplikaci vývojově psychologické teorie Zdeňka Matějčka a Josefa Langmeira na toto období ontogeneze člověka.

3.1 Stáří z pohledu vývojové psychologie

Stáří je poslední vývojovou etapou ontogenetického vývoje člověka. Neexistuje pevně stanovená meta, která určuje začátek stárnutí. Stárnutí začíná ve své podstatě dnem narození. Od té chvíle se začíná odměřovat čas určený pro život jedince a jeho pohyb vzdalující jej od počátku a přibližující k cíli.

Důležitou charakteristickou člověka je věk. Kalendářní, chronologický, matriční věk je dán datem narození. Vývojově psychologické teorie různě vymezují stáří kalendářním věkem.⁸⁶ Pro posuzování starého člověka se odborníci řídí funkčním věkem. Funkční věk odpovídá skutečnému funkčnímu potenciálu člověka. Má tři základní charakteristiky: věk biologický, psychologický a sociální.⁸⁷ Přestože se prodlužuje život ve své průměrné délce, tyto hranice nejsou neomezené.⁸⁸ Je nutné si uvědomit, kdy je překročena hranice let, která nejsou naplněna životem, ale pouze

⁸⁵ Srov. WHO/ topics on ageing. *Témata o stárnutí* [online]. [cit. 2014-3-16]. Dostupné na WWW: <<http://www.who.int/topics/ageing/en/>> nebo srov. *Interesting facts about ageing. Zajímavá fakta o stárnutí* [online]. [cit. 2014-3-16]. Dostupné na WWW: <<http://www.who.int/ageing/about/facts/en/>>.

⁸⁶ Srov. KALVACH, Z. ZADÁK, Z. JIRÁK, R. ZAVÁZALOVÁ, H. SUCHARADA P. a kol. *Geriatric a gerontologie*. Praha: GRADA, 2004, s. 47.

⁸⁷ Srov. PACOVSKÝ, V. *O stárnutí a stáří*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1990, s. 15.

⁸⁸ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*. Praha: GALÉN, 2007, s. 33.

biologickým trváním organismu.⁸⁹ Stárnutí a stáří jsou vždy faktem individuálním i sociálním. Každý člověk je jedinečnou, neopakovatelnou individualitou. Zároveň buduje své plné lidství v sociálním kontextu společenského prostředí. Žádnou věkovou skupinu nelze vnímat jako komplexně homogenní. Přestože se každá generace formuje pod vlivem kohortové zkušenosti, je vnitřně strukturálně a funkčně odlišná.⁹⁰ Problematika stáří je vždy komplexní.

Každý jedinec prochází ve svém individuálním vývoji změnami, které jej uschopňují k realizaci vlastní životní cesty. Člověk se rodí jako nedokonalá a do značné míry závislá bytost. Složitost jeho ontogenetického vývoje odpovídá složitosti fylogenetického vývoje živočišného druhu. Člověk nabývá plného lidství dlouhodobým a složitým individuálním sociálně podmíněným vývojem. Ontogenetický vývoj je chápán jako vzestupný, tedy směřující vpřed k určitému kvalitativně vyššímu stupni organizace a vyspělosti. Tento přístup je základním a obecně přijímaným měřítkem chápání vývojových etap člověka. Ze závislého a vývojově nedokonalého dítěte se vyvíjí zdatnější a samostatnější jedinec, který dozrává ve všech rovinách svého bytí ve vyzrálého a soběstačného dospělého jedince. Na vzestupné povaze vývoje člověka v těchto fázích života se odborníci shodují. Odlišnosti panují pouze v časovém vymezení jednotlivých etap.

Povaha vývoje člověka ve stáří už není tak jednoznačná. Teorie se odlišují v chápání pojmu vývoj. Pojem vývoj je vysvětlován jako postupná řada zdokonalujících změn.⁹¹ Změny ve stáří nemají intrapersonálně ani interpersonálně jednotnou povahu a jejich projevy nelze ani věkově vymežit. Příčinou je rozmanitost genetické vybavenosti i odlišnost vnějších podmínek.⁹²

Stáří je možné chápat jako poslední vývojové období charakteristické úbytkem funkční a organizační samostatnosti, období regrese a involuce. Důsledkem takového stavu se člověk stává zranitelným a závislým a plnost jeho lidství je ohrožena.⁹³ Stáří představuje období života, ve kterém už není na čem pracovat, co formovat a měnit.

⁸⁹ Srov. KALVACH, Z. a kol. *Úvod do gerontologie a geriatrie. I. díl. Gerontologie obecná a aplikovaná*. Praha: KAROLINUM, Univerzita Karlova, 1997, s. 19.

⁹⁰ Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie II. Dospělost a stáří*. Praha: KAROLINUM, Univerzita Karlova, 2007, s. 237.

⁹¹ Srov. ČERVENÁ, V. a kol. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha: ACADEMIA, 2001, s. 526.

⁹² Srov. KALVACH, Z. ZADÁK, Z. JIRÁK, R. ZAVÁZALOVÁ, H. SUCHARADA P. a kol. *Geriatric a gerontologie*. Praha: GRADA, 2004, s. 74.

⁹³ Srov. HOLMEROVÁ I., JURÁŠKOVÁ, B., ZIKMUNDOVÁ K. a kol. *Vybrané kapitoly z gerontologie*. 3. vyd. Praha: Gerontologické centrum, 2007, s. 59.

Bývá chápáno jako patologické, jako nemoc, která je biologicky nevyhnutelná.⁹⁴ Jedná se o postvývojové období, protože všechny možnosti vývoje jedince již byly vyčerpány.⁹⁵

Toto tvrzení má své nezpochybnitelné opodstatnění v oblasti fyzického vývoje. Období po vývoji je obdobím, kdy vývojové změny již nejsou povahy kvalitativního a kvantitativního vzestupu. Vývoj osobnosti však má trvale vzestupný trend. V polovině dvacátého století převládlo ve vývojové psychologii biodromální pojetí celé životní dráhy člověka jako životní cesty.⁹⁶ Jednotlivé vývojové teorie fázují životní cestu z hlediska vzestupné nebo sestupné tendence vývoje.

3.2 Tělesné změny ve stáří

Stáří není patologické, nejde o diagnózu ani o nemoc. Jedná se pouze o vývojovou etapu, která je charakteristická zvýšenou četností psychosomatických onemocnění. Základním znakem nemocnosti ve stáří je komorbidita, výskyt onemocnění v souvislosti, a polymorbidita, tedy větší počet diagnostikovaných onemocnění u jedince. Tento fakt komplikuje správnou diagnostiku starého člověka a velmi často vede k medikaci, která je neopodstatněná. Zdraví ve stáří nabývá jiné dimenze. Nepopisuje kvantitativní stránku, ale spíše subjektivní pocit jedince.⁹⁷

Tělesné změny a projevy ve stáří charakterizují fenotyp stáří.⁹⁸ Jednotlivé systémy a orgány stárnou odlišně. S přibývajícím věkem ubývá aktivní tělesná hmota. Klesá hmotnost kostry a tělesných orgánů. Pro osobní prožívání vlastního já je závažná změna výrazu obličeje. Stírají se sexuální rozdíly, výrazné jsou kožní vrásky a jiné známky stárnutí kůže, šedivění vlasů a jejich úbytek nebo úplná ztráta. Ztráta zubů mění výraz úst a dolní části obličeje, která má mimořádný význam pro identifikaci podoby

⁹⁴ Srov. PACOVSKÝ, V. *O stárnutí a stáří*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1990, s. 29-34.

⁹⁵ Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie II, Dospělost a stáří*. Praha: KAROLINUM, Univerzita Karlova, 2007, s. 299.

⁹⁶ Srov. BÜHLER, CH. *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*. Leipzig: Hirzel, 1933.

⁹⁷ Srov. PACOVSKÝ, V. *O stárnutí a stáří*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1990, s. 61-68.

⁹⁸ Srov. KALVACH, Z. ZADÁK, Z. JIRÁK, R. ZAVÁZALOVÁ, H. SUCHARADA P. a kol. *Sociální gerontologie. Úvod do problematiky*. Praha: GRADA, 2012, s. 19.

jedince.⁹⁹ Nápadné jsou i změny postoje a chůze, krok se zkracuje, chůze se v rytmu zpomaluje. Výrazné změny zaznamenává páteř, ubývá svalová hmota, svalová síla závisí na fyzické aktivitě.

Z komunikačního a existenciálního hlediska jsou zásadní involuční změny smyslového vnímání, zejména změny zrakové percepce.¹⁰⁰ Úbytek ostrosti sluchu pro vysoké tóny je časný, vyskytuje se od deseti let. Hmatová citlivost je desetkrát menší než u dětí. Čich je stabilním smyslem a od šedesáti let věku se výrazně nemění. Chuť se mění více u kuřáků, ze spektra chutí se zachovává nejdéle sladká. Tělesná výkonnost klesá ve stáří při krátkodobé intenzivní i dlouhodobé zátěži, ještě větší pokles zaznamenává index zotavení. Lékařské studie dokazují, že zásadní determinantou stárnutí je kondice organismu (zdraví/nemoc) a fyzická nečinnost.¹⁰¹ Zpomaluje se vedení vzruchů. V nervovém systému se urychluje celoživotní pokles počtu neuronů. Klesá váha mozku, atrofie postihuje především neurony mozkové kůry. Dochází ke změnám na nervových synapsích, snižuje se rychlost vedení vzruchů. Morfologické změny nervové soustavy jsou podkladem pro psychické změny ve stáří.

3.3 Psychika člověka ve stáří

Typologie tělesných změn organismu ve stáří je výsledkem lékařské praxe a vědeckých výzkumů organismu. Přístup k této problematice je čistě empirický. Pro popis psychických změn ve stáří je nutné propojit poznatky medicíny, psychologie osobnosti a vývojové psychologie. Pacient musí být posuzován jako osobnost se značnými interindividuálními rozdíly, kterých s věkem přibývá. Je potřeba znát vývojové krize v životní dráze člověka, znát jeho vztahy k lidem, k sobě samému, k hodnotám a k budoucnosti a nedívat se na stáří jako na období bilancování ztrát, ale jako na období dovršení života.¹⁰² Člověk ve stáří má za sebou životní zkušenost předcházejících vývojových etap, což ovlivňuje možnost závazné typologie změn.

⁹⁹ Srov. KALVACH, Z. ZADÁK, Z. JIRÁK, R. ZAVÁZALOVÁ, H. SUCHARADA P. a kol. *Geriatric a gerontologie*. Praha: GRADA, 2004, s. 783-792.

¹⁰⁰ Srov. KALVACH, Z. ZADÁK, Z. JIRÁK, R. ZAVÁZALOVÁ, H. SUCHARADA P. a kol. *Geriatric a gerontologie*. Praha: GRADA, 2004, s. 783-799, 805-816.

¹⁰¹ Srov. Tamtéž, s. 99-103.

¹⁰² Srov. Tamtéž, s. 106-107 nebo srov. ERIKSON, E. Eight Ages of Man. In *Childhood and Society*. 2, vyd. Nex York:W. W. Norton&Co., InC, 1963 nebo srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem. Vývojová psychologie*. 2. vyd. Praha: Portál, 2006, s. 380-383.

Obecně platí, že úbytek jedněch schopností je kompenzován optimalizací jiných schopností. Psychické schopnosti a vlastnosti mají výraznější rozptyl. Stejně jako u tělesné kondice platí, že stabilizace psychických funkcí je pravděpodobnější, jsou-li funkce posilovány praktickou činností.¹⁰³

Psychické změny ve stáří mají svůj původ ve změnách fyziologických, zejména v oblasti centrální nervové soustavy a endokrinního aparátu. Úbytek orgánových struktur a metabolické změny vedou ke zpomalení psychických procesů i jejich kvalitativním a kvantitativním změnám.

Osobnost starého člověka je dynamická struktura, která se neustále vyvíjí. Vybudování pevné struktury osobnosti je výsledkem celoživotního procesu, ale také adaptace na změnu pozic, podmínek a situace ve vyšším věku. Jedna ze základních typologií osobnosti podle C. G. Junga vymezuje extrovertní a introvertní typ. Období stáří a jeho specifika jsou příznivější a přijatelnější pro typ introvertní. Extroverze ustupuje do pozadí a to mnohem zřetelněji u mužů než u žen. Struktura osobnosti se věkem kvalitativně nemění, v zásadních rysech zůstává stejná, jen kvantitativně kolísají složky osobnosti v jednotlivých rovinách neuroticismu či extroverze/introverze. I tyto změny jsou v rámci generační kohorty srovnatelné.

3.3.1 Kognitivní změny ve stáří

Změny kognitivních schopností se projevují ve funkcích, které slouží k zaznamenávání, ukládání a využívání informací. Ztráta zrakové a sluchové percepcie¹⁰⁴, paměti nebo schopnosti uvažování ovlivňuje kvalitu života a omezuje možnost nezávislého života. Poznávací procesy se zpomalují, prodlužuje se čas reakce na podnět. Zpomalení zpracování informací zastiňuje jejich uchování, třídění informací nevychází ze situace. Odpovídajícím způsobem je zpomaleno také rozhodování, které je navíc stresovou záležitostí. Starý člověk má sklon k opatrnosti. Příčinou je zkušenost vlastního pochybení. Pochybení se násobí tlakem na rychlost zpracování informace a výkon.

¹⁰³ Srov. ŠVANCARA, J. *Psychologie stárnutí a stáří*. 2. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1983 s. 57-77.

¹⁰⁴ Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie II. Dospělost a stáří*. Praha: KAROLINUM, Univerzita Karlova, 2007, s. 319.

Zpomalení má i své pozitivní stránky. Je důkazem adaptace na stáří a přijetí omezenosti vlastní výkonnosti.

Pro orientaci v prostředí a komunikaci s ním je nezbytný příjem podnětů z okolí. Percepce bývá vážně narušena zhoršením zrakových a sluchových funkcí. Obě smyslové brány zajišťují vstup informací pro ostatní poznávací procesy. Starý člověk se musí soustředit, aby dobře viděl a slyšel vše, co potřebuje. Musí používat kompenzační pomůcky. V jejich plném využití omezuje jejich sociální význam. Nedostatečná percepce je příčinou únavy a snížení pozornosti. Pro orientaci je vedle dostatečných smyslových funkcí důležitý také sensorický registr. Jde o schopnost soustředit se na informace potřebné, zaměřit se na ně a naopak vyloučit nepodstatné, přesouvat pozornost podle potřeb situace, koordinovat příjem informací z různých zdrojů. Koncentrace pozornosti je stabilní při vykonávání stereotypních činností, ve kterých člověk uplatňuje životní zkušenost. Rušivým prvkem je často nadměrná hlučnost a pestrost zvukových podnětů.¹⁰⁵

V raném stáří se začínají objevovat nedostatky v paměti a s nimi spojené obtíže v učení. Stav paměti je výsledkem genetických dispozic, aktuálního zdravotního stavu, ale i zkušeností a postojem k duševní činnosti. Uchování paměti závisí na vzdělání, rozumových schopnostech a míře užívání paměti. Krátkodobá primární paměť zaznamenává ve stáří mírný pokles. Pracovní paměť závisí na míře pozornosti, koordinaci zpracování a uchování informací. Staří lidé tak často nedokončí svůj úkol, protože nedokážou udržet v krátkodobé paměti potřebné množství informací. Nedostatečně zpracované informace nejsou ukládány do paměti dlouhodobé. Tento fakt je příčinou zhoršení fluidní inteligence. Zpomalení fluidní inteligence je ale prokazatelné již mnohem dříve než ve stáří. Paměť seniorů je méně přesná. Informace fixované v dlouhodobé paměti jsou zachované celoživotně, ale s věkem se zhoršuje jejich vybavení. Znovupoznání bývá ve stáří v kontextu situace jednodušší. Explicitní paměť začíná klesat po padesátém roce života, implicitní paměť nevykazuje viditelný pokles. To se projevuje schopností využívat dřívější zkušenosti. Nejnápadnější je úbytek epizodické paměti. Aktuální zážitky, zpomalená pozornost a funkce zpracování informací nefixují. Člověk si nepamatuje události bezprostředně minulé, za to se vynořují události z první poloviny života. Sémantická paměť, která zahrnuje obecné

¹⁰⁵ Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie II. Dospělost a stáří*. Praha: KAROLINUM, Univerzita Karlova, 2007, s. 321.

znalosti, vědomosti a přesvědčení je trvalejší, je součástí krystalické inteligence, která se věkem významně nemění. Pro každodenní život je důležitá prospektivní paměť, která umožňuje bezproblémový každodenní život.

V uvažování starých lidí se projevuje tendence k dogmatismu, k rigidnímu přístupu k řešení problému. Vzhledem k omezení kognitivních kompetencí a fyzických dispozic využívají spíše zažitě strategie. Dávají přednost rutině a stereotypu. Zátěží je jakákoli změna, nová zkušenost. Standardní situace řeší bez problému, v nových situacích se zvyšují jejich obavy a úzkost. Přiměřené zvládnutí každodenního života umožňuje využití praktické inteligence, která je výsledkem celoživotní zkušenosti, přináší rutinu, která zkracuje dobu reakce a upevňuje důvěru ve vlastní schopnosti. Má kompenzační význam a napomáhá zvládnout i situace vyžadující adaptaci na prostředí.¹⁰⁶

3.3.2 Změny emočnosti ve stáří

Změny emočního prožívání souvisí s tělesnou a psychickou kondicí. Stav ve stáří bývají hodnoceny jako psychosomatické, protože souvislost obou složek je užší než v ostatních vývojových stádiích. Individuální kondice ovlivňuje také sociální stránku života. Období stáří je na jedné straně obdobím určitého klidu, snižuje se stres z výkonnosti vyžadované při plnění pracovních povinností. Zároveň se zhoršuje fyzická kondice, což upevňuje pocit nejistoty a obavy z budoucnosti. Zvyšuje se riziko osobních ztrát a tím i riziko deprivacních vlivů a četnosti nových, kvalitativně náročnějších stresů. Ztráty mají definitivní nezměnitelnou povahu. Ztracené hodnoty jsou nenahraditelné.

Tendence k prožívání určitých emocí, jejich kvalita a intenzita jsou dány temperamentem. Staří lidé dovedou lépe kontrolovat své emoční reakce. Na jedné straně dochází ke zklidnění, ke zmírnění, ke zpomalení. Na druhé straně se zvyšuje dráždivost, citlivost na podněty nebo na jejich množství, narůstá citová labilita, snižuje se odolnost k zátěži. Porozumění vlastním emocím je možné vlivem celoživotní zkušenosti.¹⁰⁷ Emoční prožitky mívají pro staré lidi větší význam než ve středním věku. Emoční

¹⁰⁶ Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie II. Dospělost a stáří*. Praha: KAROLINUM, Univerzita Karlova, 2007, s. 315 -334.

¹⁰⁷ Srov. KALVACH, Z. ZADÁK, Z. JIRÁK, R. ZAVÁZALOVÁ, H. SUCHARADA P. a kol. *Geriatric a gerontologie*. Praha: GRADA, 2004, s. 187.

informace zpracovávají lépe než informace racionální povahy, také si je lépe zapamatují. v období stáří klesá intenzita a frekvence emočních prožitků, mění se jejich kvalita. Dochází k poklesu pozitivních i negativních emocí. Změny emočního ladění působí na další psychické procesy. Sklon k negativnímu emočnímu ladění zvyšuje neuroticismus starého člověka, emoční labilitu a míru úzkosti. Vysoký neuroticismus zhoršuje adaptaci na změny. Extroverze naopak souvisí s tendencí k pozitivnímu emočnímu ladění. Přispívá k dobrému zvládnutí změn.¹⁰⁸

Pocit pohody se ve stáří nemusí výrazně snižovat, s přibývajícím věkem ale slábne. Staří lidé bývají ve svých nárocích umírněnější, nemají nepřiměřená očekávání. Příčinou je očekávání snížené míry pohody v budoucnu. Tento pokles bývá kompenzován idealizovanou interpretací minulosti. Sebepojetí je v souvislosti s minulostí optimističtější. Přítomnost nebo budoucnost spojuje sebe s nedostatečností a závislostí na okolí. Zhoršení emoční složky vyplývá z problematického přijetí sebe ve změněné kvalitě. U starých lidí narůstá egocentrismus, popudlivost a podezřavost.¹⁰⁹

Nejintenzivnější přirozené citové vztahy prožívá každý člověk ve své rodině.¹¹⁰ Intenzita vztahů v rodině se prohlubuje. Stejně jako v dětství je člověk ve stáří ohrožen izolací a emoční či podnětovou deprivací. Věkem přísluší člověku upevnění významu role v širší rodině, role prarodiče. Významnou roli hraje vzájemné intergenerační spojení dětí a prarodičů. Nezastupitelná je také funkce výuková, která zprostředkovává celou kulturní transmisi, postoje, hodnoty a tradice. Zásadní je zprostředkovaná kontinuita vývoje člověka, kde stáří a smrt jsou nedílnou součástí lidského života. Prarodičovská péče umožňuje umocnění interakce matky a dítěte. Postupné změny, které stáří přináší, mění poměr sil a rodiče se stávají závislí na svých dětech. Kvalita vztahu založená na pevné citové vazbě je základem opory člověka ve stáří a ve smrti.¹¹¹

¹⁰⁸ Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie II. Dospělost a stáří*. Praha: KAROLINUM, Univerzita Karlova, 2007, s. 337.

¹⁰⁹ Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie II. Dospělost a stáří*. Praha: KAROLINUM, Univerzita Karlova, 2007, s. 335-351.

¹¹⁰ Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem. Vývojová psychologie*. 2. vyd. Praha: Portál, 2006, s. 304-312.

¹¹¹ Srov. LANGMEIER, J. KREJČÍROVÁ, D. *Vývojová psychologie*. 2. vyd. Praha: GRADA, 2006, s. 209.

3.3.3 Změny v oblasti socializace

Fyzické a psychické změny ve stáří jsou příčinou změn sociálních, zejména omezení teritoriality. S omezením teritoriality se omezuje také síť sociálních vztahů.¹¹² Člověk je separován od svých nejbližších, izolován od společnosti. Jednak fyzicky, jednak proměnou okolního světa. Pro starého člověka mají velký význam vztahy ze širšího sociálního okolí-sousedství, proto tak špatně snáší změnu bydliště.¹¹³ Náhradním společníkem starého člověka může být domácí zvíře nebo různá média, rozhlas nebo televize.¹¹⁴

Komunikace starého člověka má specifickou formu. Především zhoršení sluchu způsobuje problémy v porozumění i ve vlastním vyjadřování. Nedostatečné a útržkovité zpracování informací deformuje obsah sdělení. Dostavuje se také špatná artikulace, projev je hůře srozumitelný. Problematická komunikace s okolím bývá nahrazena nutkavým mluvením pro sebe. Zhoršují se také jazykové kompetence, schopnost využití slovní zásoby, slovní plynulost, omezuje se vybavení potřebných slovních výrazů. Starý člověk hůře definuje pojmy, narůstají nepřesnosti. Předmětem komunikace se stávají životní obtíže. Komunikace se stává jednosměrnou, starý člověk se dostává do pozice pasivního příjemce sdělení a pokynů. Bývá v komunikaci submisivní a pasivní.¹¹⁵

S věkem dochází k omezení škály sociálních rolí. Příčinou mohou být ztráty v rodině, úmrtí životního partnera i potomků, zúžení okruhu přátel a vrstevníků. Stále častěji se starý člověk dostává do role pacienta v nemocničním zařízení, i zde zažívá pocit osamělého anonymního uživatele ústavní zdravotnické péče. Rozhodnutí pro hospitalizaci bývá u starých lidí velmi složité. Odpovědnost za takové rozhodnutí nechává starý člověk raději na lékaři, kterému důvěřuje a považuje jej za kompetentního.¹¹⁶

Cítí se ale schopný rozhodovat o svém návratu do prostředí domova, nebo o odchodu do zařízení sociální péče. Stále více lidí dožívá v zařízeních pro staré lidi a dostává se tak do zcela nové sociální role obyvatele zařízení ústavní péče. Umístění

¹¹² Srov. KALVACH, Z. a kol. *Úvod do gerontologie a geriatrie. I. díl Gerontologie obecná a aplikovaná*. Praha: KAROLINUM, Univerzita Karlova, 1997, s. 40-43.

¹¹³ Srov. KALVACH, Z. ČERVELA, R. ČELEDOVÁ, L. *Sociální gerontologie. Úvod do problematiky*. Praha: GRADA, 2012. Praha:GRADA, 2012, s. 101-102.

¹¹⁴ Srov. Tamtéž, s. 129-130.

¹¹⁵ Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie II. Dospělost a stáří*. Praha: KAROLINUM, Univerzita Karlova, 2007, s. 351-353.

¹¹⁶ Srov. KALVACH, Z. ČERVELA, R. ČELEDOVÁ, L. *Sociální gerontologie. Úvod do problematiky*. Praha:GRADA, 2012, s. 47-53.

přináší ztrátu osobního zázemí a narušení dosavadní sociální sítě. Je potvrzením ztráty autonomie a soběstačnosti, signálem blížící se smrti. Starý člověk dá proto leckdy přednost izolaci ve svém bytě, problémům s nákupy, úklidem a sebeobslužností.

Ve stáří narůstá potřeba prožívání vlastní spirituality. Příčinou jsou celoživotní zkušenosti a historie životní cesty, ale také zkušenost zátěží a ztrát a také uvědomění si vlastní konečnosti. Životní moudrost je předpokladem pravé spirituality. Starý člověk má tendenci k posunu od materiálního ke spirituálnímu zaměření. Duchovní prožitek ve stáří má spíše meditativní charakter.¹¹⁷ Kultivace duchovního života a harmonizace všech složek osobnosti je předpokladem dosažení integrace „já“. Pro starého člověka je důležitá víra i církevní společenství, ve kterém nachází pevné sociální vztahy a sdílení životních hodnot.¹¹⁸

¹¹⁷ Srov. ŘÍČAN, P. *Psychologie náboženství a spirituality*. Praha: Portál, 2007, s. 252.

¹¹⁸ Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem. Vývojová psychologie*. 2. vyd. Praha: Portál, 2006, s. 357-358.

4 Pokus o aplikaci vývojově psychologické teorie Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka na stáří

Čtvrtá kapitola obsahuje řešení výzkumného problému vymezeného na začátku této práce. V předcházejících kapitolách jsou shromážděna teoretická východiska problematiky filosofie výchovy, psychické deprivace v dětství a vývojově psychologického pojetí stáří jako výchozí pozice pro pokus o aplikaci vývojově psychologické teorie Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka na stáří. Tuto kapitolu tvoří vymezení teoretického rámce, vlastní specifikace stáří a základních psychických potřeb starého člověka. Následuje aplikace víceúrovňového modelu psychické deprivace na stáří a vymezení možných východisek prevence a nápravy výchovným působením. Výchovný model, který by mohl být řešením této problematiky, je sestavený ze souborného pedagogického a psychologického odkazu autora (viz. Výchovný model podle Zdeňka Matějčka, s. 96, Příloha č. II). Pokus o aplikaci vývojově psychologické teorie Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka se v praktické rovině opírá o mou vlastní praktickou zkušenost práce se starými lidmi v zařízení ústavní péče. Osobní zkušenost a pozorování reakcí starých lidí v každodenním životě mě dovedlo ke hledání shodných projevů starých lidí a dětí, k teoretickému studiu pozorovaných projevů, vymezení souvisejících oblastí a dostupných vědeckých poznatků k problematice jako výchozího rámce aplikace teorie psychické deprivace na stáří.

4.1 Teoretický rámec problematiky

Interdisciplinární přístup k problematice umožňuje na základě analýzy poznatků hluboký vhled do výchovné problematiky a odkrývá souvislosti, které nelze při jednooborovém zkoumání postihnout. Konkrétní vědecké souvislosti konfrontované s praktickými zkušenostmi se spolupodílejí na vytváření nových podnětů pro další výchovu. Pedagogické-výchovné působení má své souvislosti nejen s vývojovým obdobím dětství a dospívání, ale s celou životní cestou člověka. Biodromální pojetí vývoje člověka jako životní cesty otvírá pedagogickému výchovnému působení nový horizont. Člověk je uschopněn ke zvládnutí životní cesty získáním poznatků a ovládnutím adaptačních mechanismů, ke kterému jej formuje výchova.

Biologický vývoj člověka si lze představit jako Gaussovu křivku. Z tohoto znázornění je čitelné, že se člověk ve druhé polovině života vrací do situací z období dětství. Porovnáme-li úroveň fyzické zdatnosti ve stáří, do které člověk dozrává involučními změnami, které přicházejí s věkem, a fyzickou zdatnost, do které dítě „dospívá“, dojdeme k závěru, že situace závislosti ve stáří a dětství jsou si v určitém bodě blízké.

Každodenní život starého člověka se v mnoha směrech podobá každodennímu životu dítěte. Situaci navozuje příčinná souvislost. Podobné potřeby, projevy, hodnoty, postoje a zájmy jsou vysledovatelné v obou vývojových obdobích. Nejedná se o ztotožnění nebo přibližování obou světů v extrémních nebo mezních situacích, ale o souvislosti záležitostí všedního dne. Pohled na problematiku v širokých souvislostech vybízí ke hledání teoretických východisek aplikovaných na vývojové období dětství a jejich aplikaci na vývojové období stáří. Charakteristiky stáří vymezují předpoklady, které vysvětlují některé typické projevy starých lidí. Primárně odkazují příčinu těchto typických znaků na fyziologické změny ve vývoji organismu a vyvozují z nich příčinnou souvislost zahrnující je do oblasti patologie. Nemoc je nutné léčit nebo alespoň omezit její projevy. Jestliže se nemoc neprojevuje, není.

Stáří ale není nemoc, je vývojovým obdobím. Pro příčinné souvislosti je tedy třeba hledat východiska i jinde než v geneticky daných fyziologických změnách. I typické projevy psychiky starého člověka nemusí mít své kořeny pouze v biologických změnách centrální nervové soustavy. Podrážděnost, labilita, hyperaktivita nebo naopak hypoaktivita mohou mít své kořeny i jinde. Langmeier a Matějček popsali psychickou deprivaci v dětství v teorii, ze které vychází diagnostikování příčin jednání, chování a prožívání dítěte v souvislosti s neuspokojováním základních psychických potřeb.

Tak, jak se podobají určité situace člověka v dětství a ve stáří, podobají se i jejich základní psychické potřeby. Jejich neuspokojování má velmi podobné následky pro vývoj jedince i vnější projevy jeho psychiky a jejich důsledky pro sociální soužití. Matějček ve svém rozsáhlém psychologicko-pediatrickém celoživotním díle zpracovává nejen problematiku psychické deprivace dítěte, ale také téma její nápravy, kterou je podle Matějčka výchova v širším i užším sociálním a kulturním kontextu.

4.2 Stáří, stav závislosti

Podobnost dětí a starých lidí je podobností situací vývojového stádia dětství a stáří (viz Hlavní data o neuropsychickém vývoji batolete, Příloha III). Nejedná se o podobnost jejich osobností, ale situací, ve které se na životní cestě nacházejí. Každá podobnost má ve svém základu příčinu v sociálním postavení jedince. Člověk se ve stáří dostává do situace, kdy se z pečujícího stává potřebným. „Já“ starého člověka se znovu orientuje na sebe, stejně jako v dětství, zatímco v období dospělosti se orientovalo na „ty“ životního partnera, rodinu a znovu na „ty“ životního partnera.¹¹⁹ Starý člověk se ocitá v situaci, k jejímuž zvládnutí potřebuje bazální důvěru a naději, kterou zakládal u těch, o které v životě pečoval.

Fyzická vybavenost člověka prochází obdobím involučních změn, jeho prožívání ale není menší. Zdá se, že se prohlubuje a že se otevírá směrem k transcendentnímu sebepřesahování. Staří lidé se stávají závislými na sociálním prostředí i sociálních vztazích. Situace závislosti přináší podstatné sociální změny. Péče o starého člověka nabývá stále vyšších nároků, které vzhledem k nadprůměrnému časovému a emočnímu zatížení není rodina schopna obsáhnout. Východiskem z takové situace je trvalé umístění starého člověka do zařízení zdravotně sociální nebo sociální péče. Takové řešení znamená ztrátu domova jako předmětného prostředí a ztrátu sociálních vazeb, ve kterých cítil životní jistotu a ukotvení. Starý člověk se dostává do situace, které se dlouhodobě bránil. Prostor, kterému se snažil vyhnout, se stává jeho životním prostorem. Staré a hluboké vztahy, kterým přikládal vysokou hodnotu, pomíjejí a v navazování nových vztahů je značně nejistý. Ocitá se v komplikované vrstvené separační situaci, která přerůstá v sociální izolaci.

Materiálně a utilitaristicky orientovaná společnost, ve které jsou necitlivě veřejně diskutovány zejména vrstvy obyvatel, které vyžadují zvláštní péči, staví starého člověka do beznadějně pozice. Cítí se osamocený a zbytečný. Psychická deprivace v dětství se zdá být teoreticky velmi podobná problematice psychické deprivace ve stáří. Toto teoretické východisko nelze generalizovat. Nabízí však možnost teoretické závěry aplikovat a využít k vybudování preventivní ochrany člověka ve stáří.

¹¹⁹ Srov. LANGMEIER, J. KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie*. 2. vyd. Praha: GRADA, 2006, s. 211.

4.3 Stáří, stav potřebnosti

Stáří je velmi široký a obtížně specifikovatelný pojem. Je to doba změn, které přicházejí v souvislosti s počínající involucí organismu a jsou závislé na dosavadní životní cestě člověka a zároveň na budoucím očekávání. Tyto změny zasahují biologickou, psychickou i sociální stránku člověka. Intenzita, rozsah a úroveň jejich prožívání jsou vysoce individuálního rázu. Jejich variabilita je dána psychickou a somatickou kondicí člověka, hlavně věkem a zdravotním stavem, ale i sociálně ekonomickým zázemím, vzděláním a hodnotovou orientací. Chronologický věk nemusí mít na stáří určující vliv. Stáří může být aktivní, nezávislé, z tvůrčího hlediska neobyčejně plodné. Fyzický deficit organismu může být příčinou závislosti a odkázanosti na péči druhých i u člověka nadaného hlubokým vhledem a životní moudrostí. Osoba, která o takového starého člověka pečuje, má ve svých rukou nejen jeho lidskou důstojnost, ale i jeho ducha, který může i ve stavu závislosti vydávat plody, nebo může být lidskou lhostejností ubit.

Pro potřebu porovnání vývojového období dětství a stáří je potřebné rozlišit stáří podle míry závislosti. Ve slově závislost zdánlivě pomíjejí snahy stárnoucího člověka o autonomii a nezávislost. Tyto snahy ale přetrvávají. S přibývajícím věkem se stávají stále naléhavější. I přes průkazné překážky se starý člověk snaží o odpoutávání se z Platónova jeskynního světa a tato snaha je znakem jeho lidství. Stále naléhavěji si uvědomuje skutečnost, že jej svazuje nejen každodenní život ve všedním světě, ale sama materiální podstata jeho těla je mu vězením. Přesto, nebo právě proto, nepřestává usilovat o další výstupy ze stínů, ke světlu. Čím blíže je ke světlu, tím více se vzdaluje chápání okolního světa.

Starí lidé jsou potřební. Potřebují okolní svět a pečující lidi, stejně jako pečující lidé potřebují je. Období dětství i stáří se neobjede bez pomoci okolního světa, pečujících lidí. Stav potřebnosti nebo dokonce závislosti není výrazem podřazenosti starého člověka, ale výjimečnosti, která jej staví do popředí zájmu. Potřebnost starého člověka nesmí být vztahována pouze k jeho nesoběstačnosti. I naprosto soběstačný člověk může strádat samotou z nedostatečného množství mezilidských vztahů v sociálním prostředí. I takový člověk je potřebný. Míra péče o starého člověka by měla být dána mírou jeho potřebnosti, nikoli potřebností pečujícího člověka.

Mnoho starých lidí nechce přijmout péči, protože jejich soběstačnost je jim vysokou hodnotou. Mnoho starých lidí se nechce vzdát své autonomie, nechce ztratit soběstačnost, a to ani v případě, že její udržení je ohrožuje na zdraví nebo životě. Péče o starého člověka musí být citlivá, nesmí dávat potřebnost najevo, ale nesmí nechat člověka strádat. Péče o starého člověka musí vycházet z úcty ke stáří jako k období, které si péči a úctu zaslouží.

4.4 Srovnání základních psychických potřeb dítěte a starého člověka

Porovnání základních psychických potřeb jednotlivých vývojových období lidského života vede k určité pojmové shodě, která je dána kontinuitou vývoje a jeho směřováním. Ve vývojovém období stáří nabývají na intenzitě základní psychické potřeby organismu v závislosti na postupující regresi organismu. Při bližším porovnání základních psychických potřeb dítěte a starého člověka lze vyzorovat tendence, ve kterých obě vývojová stádia člověka vykazují určitou shodu. Základní psychické potřeby dítěte jsou již podrobně popsány ve druhé kapitole věnované Langmeierově/Matějčkově vývojově psychologické teorii psychické deprivace v dětství, na kterou tímto odkazují.

4.4.1 Základní psychické potřeby ve stáří

Nahlížet stáří jako homogenní skupinu starých lidí, kteří ztratili smysl života odchodem ze zaměstnání a nástupem do penze, je povrchní hodnocení jednoho z nejtěživěji prožívaných období celého lidského života. Široce individuální obsah pojmu stáří se projevuje poměrně zásadními rozdíly v prožívání každého jedince. Stejná variabilita je patrná i v jeho potřebách, které procházejí změnami. Mění se nejen jejich zaměření a intenzita, ale i jejich význam a obsah. Míra uspokojení potřeb rozhoduje o kvalitě lidského života.

4.4.1.1 Potřeba stimulace a otevřenost nových zkušeností

Potřeba stimulace zůstává, kvantitativní a kvalitativní stránka se mění. Stáří stejně jako dětství se vyznačuje potřebou přiměřené stimulace a přiměřené četnosti změn. Přílišná intenzita nebo proměnlivost podnětů starého člověka unavuje nebo přímo vnáší do jeho prožívání neklid. Nové, dříve tolik lákavé zážitky ztrácejí na přitažlivosti. Člověk nachází klid a vnitřní vyrovnanost v jistotách všedního dne, v určitém zdánlivě stereotypním běhu událostí, který však může mít bohatou úroveň prožívání. Stáří projevuje neobyčejnou vnímavost k méně intenzivním, delší dobu trvajícím podnětům, jejichž nahlédnutí nebo přijetí vyžaduje hlubší zvážení. Na významu nabývá známé a osvědčené, vzpomínky na smysluplnou minulost. Svět starých lidí se stává světem jistoty a bezpečí, ve kterém je možné setrvávat a rozpoznat v něm obecně platné hodnoty.

Úroveň snížení intenzity je kompenzována zaměřením na hloubku prožitku. Stejná osoba pak může být okolím vnímána jako senilní stařík nebo jako rozjímající moudrý, hluboce meditující kmet. Pro udržení kontaktu s realitou potřebuje starý člověk určité množství přiměřených podnětů, včetně podnětů nových, které podporují jeho adaptabilitu a podněcují jeho zájem o obecné dění. Nedostatečné zásobení podněty a nedostatek kontaktů s vnějším prostředím vedou ke stagnaci psychické činnosti a poklesu schopnosti akceptovat přicházející změny. Člověk působí dezorientovaným, zmateným dojmem a stále více se stahuje do sebe. Celková regrese organismu se urychluje.

Jak dětství, tak stáří se vyznačují potřebou otevřenosti novým zkušenostem. Pro malé dítě je tato otevřenost vyzváním na cestu jako příležitost realizovat sebe sama. Potřeba otevřenosti novým zkušenostem má význam pro období stáří, které jinak přistupuje ke všemu novému velmi opatrně. Jde o to neztratit kontakt s okolním děním a se světem, do kterého je možné projektovat sám sebe. Nové zkušenosti zvyšují schopnost člověka adaptovat se na přicházející změny, které pro něj nemusí být příjemné. Schopnost adaptovat se znamená schopnost přijmout určitá pravidla, která společnost skrze danou situaci vůči jedinci uplatňuje.

Nová zkušenost jedince posouvá a zároveň se pro něj stává výzvou, aby na jejím základě začal naplňovat svůj potenciál. Každá nová zkušenost je pochopitelně i výzvou pro člověka v období činné dospělosti. Na rozdíl od něj dítě a starý člověk reagují

určitým způsobem na výzvu do neznáma. Je-li určitá úroveň stimulace v dětství bezpodmínečně nutná pro zdravý vývoj dítěte, je patřičná úroveň stimulace stejně důležitá i pro maximální možné oddálení stagnace, popřípadě zpomalení regrese stárnoucího organismu. Starý člověk stejně jako dítě si na rozdíl od jedinců středního věku není schopen zajistit patřičné množství podnětů z vnějšího prostředí sám. Za touto nedostatečností stojí stav potřebnosti, ve kterém se vzhledem ke generaci středního věku stáří i dětství ocitají.

4.4.1.2 Potřeba sociálního kontaktu

Stejně jako v každém jiném vývojovém období se ani staří lidé neobejdou bez dostatečného kontaktu se svým sociálním okolím. Mají rádi svůj klid a soukromí, do kterého musí jimi preferované vztahové záležitosti zapadat. Nepřiměřená stimulace přicházející z oblasti sociálních kontaktů narušuje řád, unavuje. Potřeba autonomie a soběstačnosti se stávají tím naléhavější, čím více si člověk uvědomuje svoji závislost. Člověk tak získává ambivalentní vztah k vlastní budoucnosti; kdy jednak se obává závislosti na druhých, jednak toho, že zůstane sám. Staří lidé se nesoustřeďují na vyhledávání nových vztahů, ale spíše na prohlubování vztahů existujících. Tato vztahová uzavřenost je dána orientací na jistoty.

Úzká vztahová zaměřenost je kompenzována hloubkou a intenzitou, se kterou jsou prožívány. Na významu nabývají celoživotní přátelství a rodinné vztahy. Následkem stále častějších úmrtí v řadách vrstevníků, ale především ztrátou životního partnera ztrácí stárnoucí člověk vztahová ukotvení. Obranou před nastupující vztahovou prázdnotou bývá připoutání k vlastním dětem jako náhradní vztahové osobě. Ty však většinou patří do generace, která je nucena dělit svůj čas mezi rodinu a zaměstnání. Mají méně času, vyznávají jiné hodnoty a starý člověk se často cítí sám mezi svými.

Uvědomuje si, že jeho zájmy, názory, postoje a cíle většinou mladší generaci příliš neoslovují. Stejnou mírou se ani on necítí být oslovován jejich světem. Vyhledává proto intenzivněji vztahy s příslušníky vlastní generace. Ti vyznávají podobné hodnoty, prožívají stejné radosti i smutky a jsou vystaveni stejným obavám a pochybnostem. Starý člověk ze vztahů s vrstevníky získává reflexi svého pohledu na svět a reflexi sebe. Podobnou reflexi v kontaktu s příslušníky mladší generace nenachází. Tato reflexe je

zdrojem jistoty, že i jiní sdílí jeho obavy a znepokojení z běhu věcí, že není sám, kdo vyslovuje určité pochybnosti o jeho správnosti. Potřebuje mít s kým sdílet problémy, které stáří přináší. Vědomí generačního porozumění je pro něj stejně důležité jako pro děti nebo dospívající mládež. Vědomí určité závislosti na pečující osobě, rodině nebo institucionalizované péči příslušníky těchto generací stmeluje. Identifikují se tedy se skupinou vrstevníků, která je nucena řešit podobné nebo stejné problémy a u které nacházejí pocit jisté sounáležitosti a jistoty, které se právě vědomím určité závislosti cítí být zbaveni.

4.4.1.3 Potřeba citové jistoty a bezpečí

Potřeba jistoty je u starých lidí intenzivnější než u jedinců střední generace a svou naléhavostí je opět blízká spíše vývojovému období dětství a dospívání. Zásadní roli sehrává vědomí vlastní potřebnosti a odkázanosti na pomoc druhých. U stárnoucího člověka má někdy až přehnaná opatrnost a intenzivní potřeba pocitu bezpečí logické zdůvodnění, protože rizika, která člověka ohrožují, s léty narůstají. Úbytek fyzických sil bývá doprovázen ztrátou sebedůvěry. Reálná nebezpečí se však promítají i do činností, které žádné nebezpečí nepřinášejí a vystavují tak člověka možným selháním a další ztrátě sebedůvěry. Onemocnění bývá vnímáno jako ztráta určité míry samostatnosti, se kterou je možné se s pomocí druhých vyrovnat. Daleko trýznivěji bývá vnímána ztráta přátel nebo partnera, kterou nelze zcela akceptovat ani s maximální podporou okolí.

Pro dosažení vnitřní bilanční rovnováhy stárnoucího organismu je důležitá zpětná vazba, kterou se člověku od jeho okolí dostává náležitého množství pozitivních podnětů jako potvrzení, že je akceptován. I zde je možné vysledovat paralelu mezi obdobím dětství a stáří. Člověk prostě potřebuje vědět, že ho jeho nejbližší okolí bere v úvahu, že s ním počítá a že je pro ně sám o sobě určitou hodnotou. Podobné ujištění očekává dítě stejně jako starý člověk hlavně ze strany vlastní rodiny, která je mu zdrojem životních jistot. Cítí-li se ohrožen nebo znejistěn ve svých jistotách, potřeba těchto kladných podnětů prudce narůstá. Starý člověk je si této potřeby vědom a ochotně se pro své vrstevníky sám stává tím, kdo může určitá ujištění přinést. Je si vědom nutnosti sounáležitosti, která umožňuje, aby se potřebným dostalo náležité opory, uznání a péče. Staří lidé tak svou empatií, ohleduplností a ochotou zajímat se o radosti i smutky,

naděje a úzkosti druhých vyzývají ke stejnému přístupu k sobě samým v době, kdy budou potřebnými.

4.4.1.4 Potřeba seberealizace

Jakkoli znamená pro starého člověka nástup důchodového věku zcela logický pokles aktivity, potřeba seberealizace trvá. Určité vyvázání se ze zaneprázdněnosti všedního dne může být pro mnoho starých lidí důvodem k celkové rezignaci, mnozí jej ale vnímají jako výzvu. Tento čas je prostorem pro realizaci mnohých dlouhodobě odkládaných plánů. Člověk, který byl zvyklý nemít volný čas, má najednou času příliš. Po odchodu do důchodu však čekají na člověka ještě dlouhá léta života, která nemohou být naplněna pouze zaslouženým odpočinkem. Za ideálních podmínek může člověk prožít v důchodovém věku dvacet i více let.

Stáří by mělo být časem uskutečnění sama sebe. Stáří jako chrésis, jako odpovědné lidství, jako následováníhodný vzor, je výzvou. Na pozadí ubývajících fyzických a psychických sil vidí starý člověk sám sebe jako toho, kdo má svá nejlepší léta za sebou a kdo se jim již sotva může přiblížit. Proto se ve svých vzpomínkách často vrací do doby, kdy se v roli rodiče věnoval svým dětem, které tak rády naslouchaly jeho vyprávění a nikdy jím nebyly nasyceny. Nastal čas, kdy by děti měly opět naslouchat jeho vyprávění. Tento čas a jeho význam pro vzájemný růst bývá doceněn až zpětně a neměl by být promarněn.

Ani člověk odkázaný na péči nerezignuje na potřebu autonomie a seberealizace. Pomoc v domácnosti, maličkosti, kterými se podílí na potřebách rodiny, mají pro něj nezastupitelný význam. Ocenění této pomoci je potvrzením jeho užitečnosti. I v tomto projevu je možné vysledovat úzkou souvislost mezi obdobím dětství a stáří. Děti také očekávají potvrzení a ocenění iniciativy, kterou vkládají do rodinného života. Jejich neúnavná snaha pomáhat je pro pečující osobu někdy spíše překážkou než pomocí. Pečující osobu by však měla naplňovat láskou a hlubokou odpovědností za ty, kteří ze svých omezených možností dávají všechno, co mohou.

Zvláštním druhem seberealizace starých lidí je ztotožnění se s některým členem rodiny, zejména s vnoučaty. Pocit vlastního naplnění sytí z prožívání jejich školních a pracovních úspěchů. Tento pocit má reálný nezpochybnitelný základ. Děti jejich dětí

jsou pokračováním jejich života. Co staří lidé nedokázali nebo nemohli dokázat sami, se naplňuje jejich prostřednictvím. Hluboké účinky této seberealizace jsou patrné v reakcích starých lidí na okamžik, kdy jejich vnoučata dokončí vysokoškolské vzdělání, po kterém sami toužili, avšak kterého se jim z ekonomických nebo jiných důvodů nepodařilo dosáhnout.

4.4.1.5 Potřeba otevřené budoucnosti a naděje

Postupné snižování soběstačnosti by se ve stáří nemělo stát postupným snižováním úcty a sebeúcty. Stárnoucí člověk je vzhledem k účinkům počínající involuce v určitém okamžiku nucen ke kompromisu. Musí přijmout, že každodenní činnosti není schopen vykonávat tak jako dosud. Pro jejich zvládnutí musí slevit z nároků a ustoupit ze stávajících srovnávacích měřítek. Fyzické involuci nelze vzdorovat, je možné ji zpomalit na úroveň stagnace a pomalu se přizpůsobovat měnící se situaci a podmínkám. Z tohoto pohledu nelze vývojové období stáří označovat za vývoj. Stáří získává konotaci regrese, úpadku a vyhasínání. Svět starého člověka je naplněný předtuchou konečnosti života a zániku.

Tyto skutečnosti lze uchopit jen velmi obtížně. Člověk musí přijmout smrtelnost a snažit se najít pozitiva v realitě. Takový fakt nemůže zpracovat sám. Potřebuje jistotu ze vztahů s ostatními lidmi, která umožní, aby v poslední etapě své životní cesty obstál a nerezignoval. Ve stáří získává potřeba otevřené budoucnosti transcendentní rozměr. Přesahováním bytostné i hmotné existence nabývá svět smysl a otevírají se možnosti vidění neviditelného. Tímto přístupem může nabýt smysl i smrt. Nestává se něčím, na co by se člověk těšil a k čemu by inklinoval, ale přestává být hrozbou zániku, koncem, nicotou. Stává se branou, kterou na své životní pouti musí projít. Víra ve stáří bývá reálně prožívána a stává se reálnou součástí života. Víra dává mnoha věcem smysl, dává smysl životu jako celku.

V tomto kontextu se zdá, že potřeba otevřené budoucnosti v dětství a ve stáří je nesrovnatelná a neslučitelně vzdálená a odlišná. Před dítětem je otevřená celá životní cesta člověka, starý člověk stojí na jejím konci. Oba dva však upírají svůj pohled do neznáma. Ani dítě, ani starý člověk neví, co je čeká. Dítě hledí do neznáma, protože nemá potřebné zkušenosti, a starý člověk hledí do neznáma právě proto, že potřebné

zkušenosti má. Zkušenosti, které mu v transcendentním přesahování umožňují vyhlížet neznámé.

4.5 Víceúrovňový model psychické deprivace ve stáří podle vývojově psychologické teorie Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka

Porovnání základních psychických potřeb v dětství a ve stáří přináší shody, které obě vývojová období spojují a zároveň odlišují od vývojového období mládí a dospělosti.

1. Nemožnost uspokojování přiměřené úrovně stimulace podněty z vnějšího prostředí vlastními silami.
2. Vztahová závislost na střední generaci a intenzivní vyhledávání kontaktů s příslušníky vlastní generace.
3. Intenzivní potřeba jistoty a jejího opakovaného potvrzování.
4. Potřeba seberealizace jako předpoklad uznání ze strany střední generace.
5. Otevřená budoucnost jako směřování do neznáma.

Se snižováním věku do časných let raného dětství a se zvyšováním věku od pokročilého stáří k dlouhověkosti vzájemná podobnost situace a případná vzájemná shoda narůstá (viz Hlavní data o neuropsychickém vývoji batolete, s. 109, Příloha III). Na určitém stupni potřebnosti se však může člověk ocitnout v jakékoli etapě svého vývoje. Základními charakteristikami ohrožení ve stáří se jeví míra potřebnosti, pečující subjekt a úroveň péče.

Míra potřebnosti je ovlivněna mnoha faktory a může se pohybovat v rozsahu od prosté potřeby sdílení, kdy je pečující osoba společníkem až do stavu naprosté odkázanosti a závislosti na odborné péči. Pečujícím může být jednotlivec, rodina nebo instituce. Úroveň péče je dána fyzickými i psychickými možnostmi pečující osoby, její odbornou způsobilostí, ochotou pomáhat, obětavostí, empatií a hloubkou vztahu k potřebnému člověku. U pečující osoby záleží především na ochotě a odvaze převzít odpovědnost za člověka, který ji sám za sebe nemůže nést. Nejdůležitější vlastností pečující osoby je pravděpodobně schopnost převzít odpovědnost za rozhodnutí za život druhého a zároveň nemanipulovat a nezneužívat svého postavení a vlivu. To platí i pro ostatní pečující, zejména pro instituce.

4.5.1 Deprivace jako nedostatek stimulace, deprivace jako nedostatek přiměřené úrovně vnější strukturace, deprivace smyslová

Starý člověk by měl zůstat v bezprostředním kontaktu se světem. Neměl by ztratit schopnost projekce své osoby do okolního světa. Pokud je narušena tato zpětná vazba, vyroste mezi starým člověkem a okolním světem skleněná stěna. Okolí člověka neoslovuje. Jeho svět získává charakter obrazu, na který je možné se dívat, ale do kterého není možné aktivně vstupovat. Takové prostředí nemá žádnou informační hodnotu. Nedostatek podnětů z vnějšího prostředí nepříznivě ovlivňuje fyziologické procesy, které zabezpečují přiměřený fyzický a psychický stav a funkci. Duše i tělo člověka sílí v každodenní činnosti. Člověk dlouhodobě upoutaný na lůžko, který nemůže pravidelným pohybem posilovat svalový aparát, se po určité době nebude schopen postavit.

Analogicky lze přistupovat také k psychice starého člověka. Pokud má psychika člověka ve stáří setrvat v určité kondici, potřebuje určitou dávku psychického zatížení. Pokud tomu tak není, organismus se pokouší zajistit odpovídající přísun podnětů zvýšenou aktivitou. Nedostavuje-li se očekávaná saturace potřeb, ustálí se psychická rovnováha na nižší úrovni. Organismus si přivykne. Dlouhodobý nedostatek této povahy může vyústit v trvalé patologické změny v psychice starého člověka a hrubě ovlivnit kvalitu následující péče. Aktivita organismu a s ní i zájem o vnější prostředí stagnuje nebo regreduje. Nastupuje vyhasínání psychických procesů, vyhasínání člověka v člověku.

Každý člověk je jinak citlivý na množství a složitost podnětů a každý vykazuje jiný optimální stav podnětového zásobení. Tato úroveň je dána množstvím a složitostí podnětů, kterým byl vystavován v předcházejících stimulacích. Úroveň psychické deprivace je dána dosavadním způsobem života člověka, rozsahem a úrovní jeho dosavadních potřeb, rozsahem zájmů, dosaženým vzděláním, intelektem, charakterovými vlastnostmi. Úroveň psychické deprivace je dána také rozsahem a úrovní dosavadních deprivacních zkušeností. Množství podnětů, které bude postačující pro jednoho člověka, vyvolá u druhého člověka stav podnětové podvýživy. Čím vyšší úroveň duševního prožívání dosáhl člověk v životě, tím hlubší a trýznivější bude deprivacní působení, bude-li vystaven neuspokojování psychických potřeb.

Posouzení rizika psychické deprivace vyžaduje přísně individuální přístup, založený na znalosti životní cesty člověka. Při přemístění starého člověka ze známého

a podnětově bohatého prostředí vlastního domova do podnětově chudého a neznámého prostředí zařízení ústavní péče je pravděpodobné, že se psychická deprivace projeví. Zařízení ústavní péče by mělo dbát na to, aby při umístování starého člověka vycházelo z jeho dosavadní životní cesty a úrovně jeho potřeb. Soužití cizích lidí a sdílení společného sociálního prostoru v takovém zařízení je přijatelnější v případě, že je spojují společné záliby, podobný hodnotový systém i srovnatelná životní cesta. V takovém případě si mohou být zdrojem podnětového zásobení. Naopak soužití nesourodé bude účinky psychické deprivace prohlubovat. Argument, že jedinec s vyšší kulturní úrovní bude pro spolubydlícího podnětově inspirativní, je lichý. Právě takový člověk bývá hluboce zasažen deprivací a jeho spolubydlící o podnětnost a inspiraci často nestojí.

Zkušenost poukazuje na fakt, že v rámci ústavní péče je nevhodné a nebezpečné přemísťování starých lidí z jednoho prostředí do druhého. Člověk, který musel překonat vytržení z rodinného prostředí, aby se přizpůsobil změně, v případě přemístění do jiného zařízení ústavní péče často rezignuje a propadá apatii, která může skončit smrtí.

Reakce na smyslovou deprivaci může mít různou povahu. Člověk může reagovat celkovým zvýšením nezaměřené aktivity. Jeho zájem těká odnikud nikam. Emoční reakce jsou zvýšené a často neodpovídají situaci. Naprosto nevýrazné situace dokáže prožívat emotivně, dožaduje se pozornosti se snahou vynucovat si ji. Takový člověk je velmi senzitivní. Není schopen udržet rozbíhavou pozornost. Jeho zájem o okolní svět kolísá mezi extrémy. Podnět, pro který se nadchne, rychle opouští.

Na druhé straně se u některých lidí objevuje celkově snížená úroveň zájmu, apatie. Člověk na podněty nereaguje, staví se zcela lhostejně, netečně, nevšímavě, okolní svět ignoruje. Projevuje se i fyzickou malátností a únavou. Nespolupracuje s lékařem ani s ostatními pečujícími osobami. Na své léčbě se nespolupodílí, ke své životní situaci je lhostejný. V případě zvýšeného podnětového tlaku je agresivní. I v podnětově chudém prostředí mohou někteří lidé dosahovat rovnováhy, která se ustavuje na nižší úrovni. Vzniklá rovnováha je vratká. Jsou-li jedinci tohoto typu přemístěni do jiného zařízení ústavní péče, rovnováha se zhroutí. Nové zařízení je pak často vystaveno podezření z nedostatečné úrovně péče, protože starý člověk, ve srovnání s původním, prospíval.

4.5.2 Deprivace jako nedostatek vnější struktury, deprivace kognitivní

Okolní svět, objekty a subjekty v něm musí souviset a dávat smysl, aby se v nich mohl člověk orientovat. Tato struktura nabývá ve stáří na důležitosti. Svět nesmí být jen náhodnou směsicí pojmů, musí mít určitý řád. Podněty, které nemají vzájemnou spojitost a logickou souvislost, ohrožují člověka stejně jako naprostý nedostatek podnětů. Výsledkem takového chaosu je zmatení a dezorientace. I nadbytek podnětů je zbytečný, není-li v něm obsažen smysl. Klasickým případem je situace, kdy se starý člověk přestěhuje z venkovského do městského prostředí. Deprivace na této úrovni může být zapříčiněna vnějšími i vnitřními podmínkami.

Typickým příkladem deprivace zapříčiněné vnějšími podmínkami je umístění starého člověka do podněťově chudého ústavního prostředí, v němž jsou na prvním místě neosobní předpisy a provozní standardy zdravotně sociální péče, které jsou vztahovány k zařízení jako instituci, nikoli ke člověku jako cíli péče. Míra deprivace, která vychází z vnějších podmínek, je dána osobností pečující osoby. Odborně způsobilý personál, který je chladný, otažitý a neprojevuje žádné emoce, je z hlediska uspokojování psychických potřeb člověka inertní. O člověka nepečuje člověk, o člověka pečuje instituce. Péče o člověka se omezuje na péči o tělo, rezignuje na péči o duši.

K narušení struktury vnějšího světa dochází nejčastěji při přechodu z domácího do ústavního prostředí. Narušením řádu uspokojování primárních biologických potřeb a změnou prostředí dochází k narušení časové a prostorové orientace. Člověk se ocitá v neznámém prostředí bez předmětného vybavení, na které byl zvyklý. Jeho jednání v domácím prostředí je stereotypní, přesně ví, kde má své věci, často si je nechává po ruce. Po nástupu do ústavní péče se cítí být z takového prostředí vytržený. Často je překážkou i orientace lůžka. I směr vstávání z lůžka je pro starého člověka strukturální smysluplnou vazbou.

Nástup do ústavní péče znamená podřízení se určitému řádu, který dané zařízení uplatňuje. Patří sem stravovací režim, doba a rozsah odpočinku, doba aktivity, spánkový režim. Pokud nemá starý člověk určitým způsobem strukturovány své každodenní činnosti, ztrácí pojem o čase a orientaci v něm. V této době jsou důležité pravidelné návštěvy rodinných příslušníků. Pozorování v praxi potvrzuje, že taková událost má motivační charakter. Uspokojuje emocionální potřeby starého člověka a směřuje jeho zacílení. Nástup do ústavní péče vnímají staří lidé jako nástup do lůžkového

zdravotnického zařízení. Denní režim podřizují situaci, nepřevlékají se do civilního oblečení a odmítají opustit lůžko. Jedná se o určitou obranu před realitou situace. Pobyt v nemocnici je dočasný, podmíněný zdravotním stavem, zatímco nástup do ústavní péče je trvalý, neměnný stav, který symbolizuje definitivní povahu události a konec života.

Pro stabilitu zdravotního stavu starého člověka je důležité, aby se pozvolna adaptoval a novou strukturu alespoň částečně zvnitřnil. Pravidla soužití mu musí být předložena, interpretována a opakovaně vysvětlována, aby postupně získával ztracenou jistotu, ovládl zmatení a nové prostředí se stalo čitelným. Soužití s řádem instituce je znakem částečného uspokojení potřeby vnější struktury. Je-li starý člověk znejistěn ve vnějším prostředí, je otázkou času, kdy se toto znejistění projeví v jeho vztahu k sobě jako nedostatek sebedůvěry nebo v pocitu vlastní méněcennosti a zbytečnosti. Nedostatek řádu se stává nekonečným sledem nevysvětlitelných změn, které zvyšují tlak. Počáteční zmatení může vyústit v úzkostnou ztrátu jistoty spojenou s patologickými projevy. Starý člověk má pocit nepřátelství ze strany okolního světa a zaujímá obranný postoj.

Příkladem nedostatku vnější struktury mohou být jedinci, jejichž podnětové zásobení je z převážné většiny zprostředkováno médii, zejména bulvárními časopisy a soustavným sledováním televizních programů. Pod jejich vlivem se vnější svět stává nepřátelským územím, v němž nelze žít, ve kterém jsou příslušníci jejich generace předmětem násilí a útlaku. Tento případ zmatení vnější struktury je běžnější v domácím prostředí, ani v prostředí ústavní péče ale není výjimkou. V ústavní péči bývají následky takového zmatení srovnatelné se šířením poplašné zprávy. Pokud není obsah takové zprávy vysvětlen nebo dementován, může některé jedince přivést na hranici neurózy, nebo dokonce psychózy.

Srovnatelný vliv může mít desinterpretace jakékoli zprávy, která přichází z vnějšího prostředí. Na zmatení vnější struktury se podílí i pečující osoby, rodina nebo pečující instituce. Jedná se zejména o problematiku informovanosti starého člověka o jeho zdravotním stavu. Dostane-li se starý člověk do situace, kdy je mu diagnostikována nevléčitelná choroba a prognóza na zlepšení je negativní, neexistuje názorová shoda na právo člověka znát svůj zdravotní stav. Právě povaha onemocnění bývá často příčinou zmatení vnější i vnitřní struktury. Pokud není starý člověk informován o svém zdravotním stavu, nechápe, co se děje a hlavně, proč se to děje.

Ztrácí důvěru ke svému okolí. Z jeho pohledu je poskytovaná pomoc a péče nedostatečná, tím se prohlubuje nedůvěra a omezuje možnost účinné pomoci.

Celá problematika vyžaduje odpovědný individuální přístup. Ani tím není zaručeno, zda poznání pravdy pomůže, nebo naopak ublíží. Na druhé straně je zřejmé, že současní staří lidé jsou jiní než před několika málo lety. Praktická šetření ukazují, že vyšší vzdělání a přístup k informacím z nich vytváří poměrně odborně fundovanou skupinu, které už není tak lehké zastírat příčinu jejich zdravotních potíží a skutečnost jejich zdravotního stavu.

Právě přístup k veřejně prezentovaným odborným informacím vede k tomu, že si staří lidé často sami stanoví diagnózu nebo si z neznalosti nesprávně vysvětlují zdravotní potíže. Jejich interpretace bývá převážně orientována k negativním prognózám. Obavy z fatálních následků nemoci nabývají jistoty neustálým utvrzováním o bezproblémovosti jejich zdravotního stavu a účinek na psychický stav člověka se příliš neliší od situace, v níž byl o vážnosti svého zdravotního stavu podrobně odborně informován.

Potřeba informovanosti o zdravotním stavu se zdá být zjevná při diagnostikování demencí. Zejména diagnostika Alzheimerovi demence v nastupujícím stádiu vyžaduje informovanost pacienta. Nejen, že umožňuje zachování relativně smysluplné strukturovanosti světa, ale dává prostor pro udržení kognitivní, emoční, morální a volní úrovně člověka a otevírá možnost čelit regresi z onemocnění, zpomalit nástup nemoci a její úplné propuknutí. Člověku je poskytnut čas. Člověk by měl mít možnost volby, ať už rezignovat, nebo bojovat do úplného konce. Měl by mít možnost učinit závažná rozhodnutí, která by jinak odkládal. Pokud je tato možnost člověku odeprána, je mu odeprána možnost dojít naplnění životní cesty. Vycházíme-li z toho, že člověk je svobodnou bytostí, jehož důstojnost vychází z jeho podstaty, nikoli z jeho sociálního statusu, upíráme mu možnost naplnit a dokončit bytostné lidství.

Reakce na kognitivní deprivaci může mít různou povahu. Někteří jedinci reagují přepjatým zájmem o mezilidskou interakci a sociální potřeby. Veškerá aktivita je soustředěna na snahu o navazování sociálních kontaktů. Stejný zájem projevují lékařům, pečujícím osobám i zcela neznámým nahodilým lidem. Zaujme-li jejich pozornost uprostřed vynuceného kontaktu jiný podnět, rychle kontakt opouštějí a věnují se novému podnětu. V rozhovoru je pro ně typické, že nastolená témata nedokončují a neočekávaně přecházejí k jinému tématu, který momentálně vyvolal jejich zájem.

Jejich sociální zájem se rozbíhá mnoha směry. Úroveň jejich komunikace i sociálního chování je nízká. Ze stejného důvodu bývají jejich verbální projevy obsahově chudé. Kontakt se vždy dožadují nenásilným způsobem. Často bývají odmítáni. To zvyšuje jejich úsilí o sociální kontakt, jako kdyby trpěli sociálním hladem.

Opačnou reakcí je převaha věcného zájmu nad zájmem sociálním. Tento postoj převládá u člověka, který neměl ve svém původním sociálním prostředí možnost sociálního kontaktu. Svět lidí je pro něj těžko srozumitelný a soustřeďuje se na svět věcí a neosobního dění. V ústavním prostředí se snaží uhájit to minimum osobních věcí, které má k dispozici. Je schopen vyvolat konflikt o bezvýznamnou věc, o hrneček nebo o místo u stolu. Pokud je jeho místo obsazeno, odmítá se zapojit do jakékoli činnosti. Každodenní činnosti v sociálním kontextu jinak nenarušuje. Sociální kontakt s takovým člověkem lze navázat těžko, charakteristický je nepřítomný pohled.

Je možné sledovat také tendence k substitučnímu uspokojení biologických potřeb. Problémovým momentem jsou onemocnění omezující stravovací návyky ve struktuře a objemu stravy, na který byli jedinci zvyklí. Dietní režim, který vyžaduje zdravotní stav, často kompenzují schováváním jídla na místech, která jsou pro uchování potravin neodpovídající. U těchto lidí se často projevují pohybové stereotypie. Zatímco u dětí se projevují spíše v rodinném prostředí a v ústavním pouze vzácně, u starých lidí se s tímto projevem setkáváme v ústavech poměrně často.

4.5.3 Deprivace jako nedostatek potřeby specifického objektu, deprivace emoční

Specifickým sociálním objektem, kolem kterého jsou veškeré podněty integrovány, je pro dítě matka. Z tohoto vztahu se musí dítě pozvolna odpoutávat, aby bylo schopno uskutečnit sebe jako nezávislého, svobodného jedince. Dospělý člověk je schopný diferencovanou strukturu světa vnímat a orientovat se v ní. Potřeba matky jako vztahové osoby se mění na potřebu sociálního kontaktu. To neznámá, že by potřeba jeho ukotvení v jistotách pomíjela. Nezávislost jedince je dána mírou odpoutání se, ale i vztahovým ukotvením a jistotou, ze které čerpá svoji nezávislost. Díky vztahové jistotě je člověk schopen snáze čelit obavám z neznámého a překonávat je.

Člověk jako sociální bytost čerpá své jistoty a životní energii ze sociálních vztahů, které jsou pro něj výzvou, oporou, stimulací a bez kterých jeho směřování ztrácí smysl.

S nástupem stáří tato potřeba ukotvení v jistotách sílí v přímé závislosti na uvědomování si vlastní potřebnosti vzhledem k pečujícím osobám. Ze vztahu k pečující osobě potřeba specifického sociálního objektu znovu vyvstává.

Úbytek fyzických sil a s ním související odkázanost na cizí pomoc způsobují, že ústup z čínorodého dění ve vnějším podnětném světě nabývá na intenzitě. Uchopení postaty světa se stává stále složitější a komplikovanější záležitostí. Ztráta jistot, které člověk čerpá z aktivních sociálních vztahů, musí být kompenzována novými jistotami. Vztahovou osobou, okolo které se veškerá interakce s vnějším světem soustřeďuje, se stává pečující osoba. Tou bývá zpravidla partner nebo jiný člen širší rodiny. Střídavá péče členů rodiny, přátel nebo blízkých osob bývá z hlediska vyšší četnosti sociálních kontaktů vnímána starým člověkem jako podnětná. V zásadě soustřeďuje starý člověk pozornost na určitou osobu a nemusí to být vždy osoba, která věnuje jeho péči nejvíce času.

Pečovat neznamena zprostředkovávat kontakt s vnějším prostředím, který pro starého člověka neztratil nic ze své aktuálnosti. Tento kontakt mu může zprostředkovat osoba, která je vzhledem k péči druhých stejně potřebná jako on sám. Tak tomu bývá v případech dlouholetých, celoživotních partnerů, kteří jsou jeden pro druhého symbolickým zprostředkováním vnějšího světa. Svět, který přetrvává ve vzpomínkách, je z určitého pohledu stejně reálný, dokonce reálnější než odcizený svět venku za dveřmi. Ztráta partnera je neobyčejně trýznivým přerváním těchto pout. Člověk se ocitá sám ve světě, kterému nerozumí, kterému ani rozumět nechce a který není jeho světem. Ztráta partnera jako pečující vztahové osoby bývá navíc často příčinou umístění do ústavní péče.

Má-li být v těchto souvislostech ústavní prostředí pro daného jedince podnětné, musí mu poskytovat i dostatek možností k navázání nových sociálních kontaktů. Toto uspokojení přichází většinou ze strany jeho vrstevníků, kteří jako věková skupina v ústavní péči převažují. Úlohu specifické vztahové osoby přebírají děti nebo vnoučata, ve kterých staří lidé vidí pokračování svého já. Jedná se o ztotožnění symbolické, které má pro starého člověka vysokou a zcela reálnou hodnotu, zejména je-li podporováno pravidelným návštěvami. Mnoho starých lidí se po umístění do ústavu ocitá zcela mimo zájem vlastní rodiny. U těchto jedinců je běžné, že začnou svoji potřebu vztahové osoby uplatňovat vůči určité osobě pečujícího personálu.

Z hlediska filosofie mnohých zařízení ústavní péče je tento stav pro starého člověka nevhodný. Hlavním argumentem pro tento názor bývá tvrzení, že psychický stav starého člověka se v případě, že pečující osoba ukončí v zařízení pracovní poměr, prudce zhoršuje a může skončit i smrtí. Častým argumentem je také zneužitelnost tohoto vztahu. Tento jednostranný postoj je zavádějící. Vyhnout se navázání vztahu mezi starým člověkem a pečující osobou znamená důsledně preferovat neosobní přístup a řídit se pouze standardy dané instituce. Zkušenosti z ústavní péče o děti ale zcela jasně dokazují, že chladná a odtažitá pečující osoba s inertním vztahem k dítěti, kterou zajímají více jeho umyté ruce než jeho duše, pro něj není žádnou vztahovou hodnotou. Takový přístup bývá sám zdrojem deprivace.

Jedinec tohoto typu bývá orientován na jedinou osobu a pečujícím personálem vnímán jako ten, který chce mít sestru sám pro sebe. Umí být žárlivý, nesnášenlivý a dokonce i agresivní vůči všem, jimiž se cítí být v tomto vztahu ohrožen. Je rád centrem pozornosti, nevynechá jedinou příležitost, v níž na sebe neupoutává pozornost. V kolektivu je rušivým prvkem. Zůstane-li se vztahovou osobou osobu o samotě, omlouvá se za své chování a snaží se je vysvětlit. Ze sociálního provokatéra se stává citlivý člověk se sklonem k sentimentu. Maska, kterou tento člověk používá, skrývá nedostatek sebedůvěry, sklony k sebepodceňování a především hlad po lásce.

Opačným postojem se vyznačují jedinci, kteří ztratili důvěru ve specifické osoby, ale i v lidi vůbec. Z jejich anamnézy je možné vysledovat kořeny tohoto chování v celoživotní osamělosti nebo dokonce týrání. V ústavním prostředí se většinou jedná o jedince klidné a „vyrovnané“. Do společnosti ostatních nechodí s odůvodněním, že si vystačí sami. Pravou příčinou je neschopnost navazovat vztahy vůbec. Jejich vztahy jsou povrchní, bez emocí. Osobní kontakt, fyzický dotek cizího člověka je jim nepříjemný, odtahují se a vyčkávají ve střežku. Jejich pohled i postoj je chladný a vymezuje intimní zónu jako zakázanou. Tito jedinci nacházejí uspokojení ve vztahu k substitučnímu objektu jako je zvíře nebo hračka. Na aktivizační místnost chodí za zvířetem, je-li v zařízení chováno. Jemu věnují dlouhou pozornost a péči. Rozsah jejich deprivace poškození je patrný teprve tehdy, když sledujeme překopírování jejich činnosti i do soukromí pokoje, kde se stejně láskyplně a ohleduplně věnují plyšové hračce. Lidská lhostejnost a nedostatek lásky u těchto lidí způsobily, že skrývají vlastní lidství, aby je ochránili před dalším zraňováním.

4.5.4 Deprivace jako nedostatek osobně-sociálního významu, deprivace sociální

Potřebu sebepřijetí čerpá starý člověk z vědomí nezávislosti „vlastního já“ a z jistot, které mu dává vědomí sounáležitosti. Starý člověk si uvědomuje, že některé věci nezvládne, že se bez cizí pomoci neobejde. Sám sebe může realizovat jen za přispění druhých. Je-li si této sounáležitosti vědom, vidí v ní prostor pro vlastní seberealizaci. Blízkost pečující osoby, pro kterou představuje starý člověk určitou hodnotu, je mu potvrzením jeho vlastní hodnoty. Stáří si musí být vědomé své společenské hodnoty. Z těchto vztahů čerpá starý člověk sebedůvěru, sebevědomí, prostor pro seberealizaci a uskutečnění sama sebe. Snaží se transcendovat smysl do symbolického dění, do vzpomínek jako symbolické seberealizace.

S potřebou seberealizace úzce souvisí potřeba uznání. I ta může být do jisté míry symbolická. Starému člověku stačí k potvrzení sebe sama málo. Stačí, aby byl ve vzpomínkách utvrzován, že za svého života něco dokázal, že tu po něm něco zůstane a že si jeho práce ostatní váží. I symbolickou realizaci a symbolické úspěchy musí se starým člověkem někdo sdílet. I symbolické roviny jsou vázány na sociální kontakt. Nejsou-li vztahové záležitosti starého člověka obnoveny, ztrácí motivaci a vůli k zachování vlastní nezávislosti. Často se stává, že člověk, který dosud disponuje dostatečnou mírou soběstačnosti, se následky deprivace propadá, uzavírá do sebe. Rezignuje na činnosti každodenní obslužnosti, protože sám sebe nepovažuje za někoho, ke komu by mohla být jakákoli činnost smysluplně směřována. Stav naprosté závislosti se prohlubuje a apatie urychluje biologickou involuci a regresi organismu. Člověk se brzy ocitá ve stavu absolutní potřebnosti. Dochází k vyhasínání fyziologických i psychických funkcí, s nimi postupně vyhasíná i člověk. Na této úrovni deprivace nestrádá člověk nedostatkem nezávislosti ani nedostatkem sociálních kontaktů, ale skrze tyto nedostatky strádá nedostatkem sebe.

Reakce na tuto situaci má znovu několik forem. Někteří lidé reagují snahou o výraznou autonomii a sebeprosazování se. Diskutují o smysluplnosti řádů a všemožných omezení, podrobují je kritice a s nimi všechny, kteří je dodržují. Nerespektují žádná omezení a jsou v soustavné opozici. Nejsou pevní ve svých názorech, často je mění. Soustavně usilují o uznání, nejsou schopní reálně hodnotit svoje možnosti ani očekávání druhých. Bez předchozí úvahy vstupují do rolí, ve kterých nemohou uspět. Za selhání viní ostatní zúčastněné i nezúčastněné. Reagují agresivně na

nedůležité události, například zasedne-li někdo jejich místo u stolu. Nejen věci, ale i osoby jsou jejich. Soužití s takovým člověkem je obtížné a v ústavní péči většinou sdílejí samostatný pokoj. Je nutné si uvědomit, že se právě tímto způsobem chování často snaží dojít uznání a pozitivního vztahu.

Jiným typem reakce je rezignace na vlastní seberealizaci. Člověk s takovým postojem od druhých nic neočekává a předpokládá, že stejný postoj mají i ostatní k němu. Nachází uspokojení ve své malé nedůležité roli. Jeho podřízené postavení je pro něj zdrojem jistoty. Nehledá, nehodnotí, nestojí o problémy, nemá žádné ambice. Žije pouze tady a teď, sleduje bezprostřední a krátkodobé cíle. Minulost i budoucnost jsou pro něj nedůležité, vzdálené, neurčité. Zapojuje se do činnosti, neselhává ve složitých úkolech, pokud není vystaven vnějšímu tlaku a je opakovaně ubezpečován, že nemůže nic zkazit. Jeví se jako spokojený a vyrovnaný, ve skutečnosti si ale vytváří zrcadlový obraz vztahové osoby, s jejímiž názory se ztotožňuje. Jeho loajalita je odměnou za jistotu, ve které nachází bezpečí vlastního malého světa. Žije v bezpečí, ze kterého nehodlá vystoupit. Tito lidé jsou imunní vůči úspěchu i neúspěchu. Na pochvalu i kritiku reagují lhostejně. Práce s nimi musí být trpělivá a neuspěchaná.

Tendence k substitučnímu uspokojení mají jedinci, kteří kompenzují uspokojení a realizaci sebe sama v oblastech mimo sociální hodnoty. Žijí odtrženi od sociální reality, ve svém vlastním virtuálním světě. Nejsou schopni vytvořit si vztah ke druhému člověku ani chápat vztah ostatních lidí k sobě. Uspokojení jim přináší momentální smyslový prožitek nadprůměrné nebo silné intenzity.

4.5.5 Deprivace jako neuspokojení potřeby otevřené budoucnosti

Vědomí, že čas, který se před člověkem rozprostírá, je jeho časem a může jím být naplněn, je pro člověka důležité. Musí vědět, že na něho ještě něco čeká. Člověk nemůže uskutečnit vlastní projekci „do nikam“. V těchto souvislostech nachází motivaci pro další aktivitu. V opačném případě je veškeré snažení marné. Tváří v tvář jistotě biologického zániku, která se neustále připomíná v involučních projevech organismu, je vyhlížení budoucnosti determinováno touto předurčeností. Konečnost života, smrt, je přirozenou součástí vývoje člověka, přesto může být tato skutečnost důvodem k rezignaci. Ve stáří nabývá tento fakt větší závažnosti než v předcházejících

vývojových obdobích. Člověk může buď rezignovat, nebo jít svou životní cestou dál. Vědomí otevřené budoucnosti není vědomím nesmrtelnosti. Vidina vlastního zániku lidi spojuje. V ostatních záležitostech nevidí nikdo tak daleko, aby mohl říci, co ho čeká. Zítřek je vždy neznámý. Důležité je mít motivaci, mít stálé očekávání vlastní budoucnosti. Stáří už nestaví vzdušné zámky, upírá se k reálným cílům. Je si vědomo své potřeby. V zacílení do budoucnosti může počítat samo se sebou pouze prostřednictvím ostatních.

Naděje ale vždy předchází stagnaci. Naděje má z určitého hlediska vždy transcendentní rozměr. Ve spojení s vírou umožňuje člověku vyhlížet své příště v horizontu nedohlédnutelného dění. Tehdy se budoucnost člověka stává otevřenou budoucností v pravém slova smyslu. Mnoho starých lidí se proto smrti nebojí, bojí se umírání. Pečující osoba je tu proto, aby starý člověk nestál vůči výzvě sám, aby si byl vědom sdílení své konečnosti.

Reakce na skutečnost konečnosti života je různá. Někteří lidé napříč omezení hybnosti nerezignují na svoji přítomnost ve společenském životě. Využívají bez studu a strachu kompenzační rehabilitační pomůcky k překonání omezené teritoriality a bez jakéhokoli pocitu méněcennosti plně prožívají společenské události. Počítají s pomocí pečující osoby, plánují, mají skutečně otevřenou budoucnost. Jejich duševní život překvapuje hloubkou prožitku i šíří záběru. Každodenní činnosti rozdělují na činnosti důležité a nedůležité. Samoobslužná činnost jim zabírá stále víc času, ale k jejímu výkonu přistupují zodpovědně. Stejně zodpovědně přistupují k jakékoli činnosti. Vidí v ní smysl a náplň jejich času. Pracovní zájmové činnosti jsou pro ně zaměstnáním na plný úvazek. Rádi slaví, oslavy jsou jim motivací a cíleně je vyhledávají. Působí dojmem, že chtějí stihnout ještě mnoho a že jsou zcela vyrovnaní. Jejich aktivita je ale snahou utéci od problému. O smrti nemluví, nepřipouští si její existenci. Bojí se nemoci, Často diskutují s lékařem. Opakovaně chtějí ujistit o svém dobrém zdravotním stavu.

Jiným příkladem postoje je člověk, který se smířil s nepopiratelnou nutností biologického zániku. O jeho osudu bylo rozhodnuto, s tímto vědomím žil, ale v určité chvíli si uvědomuje, že konečná fáze života začala. Člověk ztrácí smysl života a cíl, ke kterému by mělo smysl směřovat sebe, protože směřovat sebe ke smrti žádný smysl nemá. Člověk tohoto postoje se smrti příliš nebojí. Projevuje i určitou lhostejnost k umírání. Není smířený, ale také nebude bojovat. Rezignuje na život, který mu zbývá. Tato rezignace konec života přibližuje.

Podle anamnézy a podle vyprávění a vzpomínek lze vysledovat dva základní typy. Jedni příliš dlouho žili sami, téměř v úplné izolaci od lidské společnosti. Druzí žili do určité chvíle poměrně plný a bohatý život, který se jim většinou v jediném okamžiku zhroutil. Zlomovým bodem bývá ztráta partnera, přerušení veškerých styků s rodinou a s domovem, ztráta dítěte. Někteří rezignovali zcela, nestýkají se svým sociálním okolím. Někteří se účastní, ale pouze fyzickou přítomností. Část těchto jedinců je závislá na konkrétní činnosti. Celé hodiny se dívají na televizi, jiní luští křížovky nebo čtou. Tato činnost je ale povrchní, nezúčastněná. Jedinci tohoto typu svůj čas neprožívají, ale přežívají.

4.6 Možnosti výchovy

Pro starého člověka představuje nástup do ústavní péče deprivace situace. Někteří žijí před umístěním dlouhou dobu v podmínkách sociální izolace různé úrovně. Je málo těch, kteří přicházejí do institucionalizované péče na vlastní žádost. Vzhledem k možnostem není reálné, aby se každému z příchozích do ústavní péče po celou dobu jejich pobytu věnoval psycholog. Soustředí se tedy na těžké případy a většinu jeho terapeutických doporučení realizuje pečující personál. Odborní lékaři, zdravotnický personál i rehabilitační sestry vytvářejí tým ucelené rehabilitace, jehož konkrétní činnost vychází ze závěrů psychologického vyšetření. Vzhledem k strukturálnímu a ekonomickému nastavení sociálně zdravotní péče je vytížení pečujícího personálu enormně vysoké. Míra potřebnosti, vysoký stupeň polymorbidity, časté akutní zdravotní komplikace a úmrtnost kladou na pečující personál značné nároky. Tyto nároky zasahují jádro jejich osobnosti a vyžadují velkou míru osobní angažovanosti. Primárním úkolem pečujícího personálu je péče o tělo starého člověka a účast na ucelené rehabilitaci. Péče o duši starého člověka je sice neoddelitelnou součástí jejich práce, ale je vnímána jako nadstavba, která přichází necíleně, navíc, je-li jí pečující personál ze své osobní zaměřenosti schopen.

Harmonický soulad lidské psychiky a fyzické zdatnosti je možné docílit pouze vyváženou péčí o všechny dimenze integrované v člověku. Proto je potřeba věnovat cílenou a hlubokou péči právě lidské duši. Ústavní zařízení se stává pro člověka světem, jehož hranice opouští jen za výjimečných situací. Svůj každodenní život žije v tomto

umělém světě. Zkušenost dlouhodobé hospitalizace umožňuje každému člověku vytvořit si představu o splnutí času v jediný, nekonečný, prázdný a neovlivnitelný celek. Dny v takovém zařízení splývají, podobají se jeden druhému, běží odnikud nikam. Čas je zde relativní. Staří lidé propadají zvláštní ústavní apatii a je těžké přesvědčit je, aby nezůstávali celý den v nočním prádle nebo dokonce na lůžku. Televize, kniha, křížovka, cigarety, jídlo jako vítaná změna, to všechno se cyklicky opakuje. Stereotyp ubíjí a nic, co by stálo za pozornost, nepřichází. Starý člověk se dostává do separační situace. Z určitého pohledu prožívají tuto situaci trýznivěji ti, kterým byla v domácím prostředí poskytována odpovídající péče, než ti, kteří zůstali na všechno sami. Takoví lidé mnohdy cítí úlevu a umístění do ústavní péče hodnotí jako zlepšení situace.

Starý člověk, který musel opustit prostředí rodiny a domov, který pro něj byl hodnotou, tento fakt vnímá jako selhání vlastní osoby. Svět, který znal a který měl rád, pominul jeho přičiněním, jeho potřebností, jeho nedostatečností. Jako by neměl dost sil, aby si v něm zasloužil žít. Ztratil domov, rodinu, jistotu a pomalu začíná ztrácet sám sebe. Takový člověk přichází do zařízení ústavní péče. Při příchodu často nepotřebuje nadstandardní zdravotnickou péči, protože si zachoval jistou míru soběstačnosti a jeho zdravotní stav je stabilizovaný. Pobyt v ústavním zařízení je pro něj do nekonečna se protahující separací od prostředí, v němž byl sám pro sebe hodnotou.

V ústavním prostředí se setkáváme prakticky se všemi typy deprivace. Nejčastěji netrpí starý člověk neuspokojením určité psychické potřeby, ale neuspokojením základních psychických potřeb jako celku. Proto je těžké diagnostikovat deprivací příčiny. Dobré zařízení ústavní péče si tento stav uvědomuje a snaží se hledat řešení. Základem odstranění deprivací příčin je vytvoření smysluplného řádu. Stereotypní opakované činnosti netvoří smysluplný řád. Smysluplnost dává teprve naplnění vlastního času tím, co představuje určitou osobní hodnotu. Hodnotu, se kterou je možné pracovat, reflektovat ji nebo na ni nekriticky vzpomínat. Hodnotu, která provází starého člověka každým následujícím dnem až na konec životní cesty. Člověk potřebuje tuto hodnotu jako zdroj motivace, kterou stereotypní řád neposkytuje.

Starý člověk potřebuje hodnotu radostného očekávání v aktuálním i vzdáleném horizontu. Některá zařízení cíleně provozují systém činností, které jsou jejich klientům k dispozici a které pomáhají jejich den naplňovat smysluplnou činností. Jedná se

o systém analogický systému kroužků, které fungují při domovech mládeže s celotýdenním ubytováním.

V zařízení péče o staré lidi se zřizuje systém aktivizačních dílen. Označení útvar zájmové činnosti se pro tato zařízení nepoužívá. Je spojováno s cílenou pedagogickou činností v rámci neformální výchovy a slovo výchova je ve spojení s dospělostí a stářím nežádoucí, často spojované s manipulací a popíráním lidské svobody a důstojnosti. Přesto je práce v těchto zařízeních náplní, organizací, činností a zacílením totožná s pedagogickou činností v rámci neformální výchovy. Dílna zájmové činnosti nemá za cíl zneužívání pracovní síly starého člověka, ale jeho realizaci ve volném čase, jeho růst a radost.

Vztah mezi pečující osobou, která se starými lidmi pracuje v rámci této aktivizační činnosti, má zcela jinou kvalitu než vztah starého člověka a pečujícího zdravotnického personálu. Tento vztah má podobu intenzivního mezilidského kontaktu, živé a přirozené komunikace a všedních neústavních vztahů. Kontakt mezi starým člověkem a zdravotnickým personálem má institucionalizovaný standardizovaný charakter, který vyplývá z pozic a situace jeho účastníků. Kontakt na aktivizační dílně je kontaktem všedního i svátečního dne.

Materiální dimenze člověka, jeho tělesnost, vyžaduje péči zdravotnickou a rehabilitační. Bez této péče nemůže starý člověk čelit involučním biologickým změnám organismu. Tělesné zdraví je vysokou hodnotou a pro zdraví duševní a možnost duchovního rozvoje je základním předpokladem. Porozumění kvalitativní odlišnosti popsaných vztahů je možné pouze s uvědoměním si nutnosti péče o tělesnou i duševní stránku starého člověka. Doménou péče o duši zůstávají různé aktivizační činnosti v rámci volnočasových aktivit. Zařízení ústavní péče se často vymezují proti pedagogickému rozměru těchto činností a jejich ne-pedagogickou povahu zařazují do svých standardů.

Existují také zařízení, ve kterých jsou pro práci se starými lidmi cíleně vybíráni pečující osoby s pedagogickým vzděláním. Organizace činnosti v těchto zařízeních je podobná činnosti v domovech mládeže s celotýdenním ubytováním nebo v organizacích volnočasového zaměření pro děti, mládež a dospělé. Práce vychovatelů a pedagogů volného času v těchto zařízeních je nepochybně pedagogická, a tedy výchovná nebo výchovně vzdělávací. Jestliže je náplň práce, její organizace, zacílení a praxe podobná a téměř identicky srovnatelná, pak je práce pečujících osob v zařízení pro staré lidi

pedagogická, a tedy výchovná nebo výchovně vzdělávací. Přesto se snaží zařízení ústavní péče označovat pečující osobu jako terapeuta, nikoli vychovatele, a jeho činnost jako terapii, nikoli výchovu.

Výchova vyvolává v osobnosti vychovávaného žádoucí změny, přijímané a zvnitřňované z jeho svobodné vůle a vnitřního přesvědčení. Úkolem výchovy není člověka zlomit ani s ním manipulovat, ale dát mu možnost volby a doprovázet ho, aby svobodně vybral správně.

Cílem zařízení ústavní péče o staré lidi by neměla být pouze snaha o kvalitu zdravotního stavu, ale také o dosažení určité změny. Cílem by mělo být učinit starého člověka soběstačným, ukázat mu, že stáří není jeho selháním ani nemocí, ale přirozenou součástí životní cesty, a že nástupem do zařízení ústavní péče život nekončí, má svůj smysl, který motivuje. Zásadním požadavkem dobré ústavní péče by mělo být naučit starého člověka znovu žít. Tato změna je základním předpokladem zlepšení zdravotního stavu, protože případná deprivace komplikuje léčbu a snižuje naději na zlepšení.

Výchova je vždy možností, která poukazuje k určitým hodnotám. Tyto hodnoty by měly člověka uschopnit nahlédnout smysl vlastní existence. Výchova je vždy svobodná volba vlastního směřování, kterou jedinec provede na základě dostatečného množství podnětů, které přicházejí z vnějšího prostředí. Výchova si klade za cíl uskutečnit celého člověka.

Výchova člověka je složitý, nikdy nekončící proces, který čerpá svá východiska z mnoha vědních disciplín. Zvláštní postavení mezi nimi má psychologie. Dává výchově nahlédnout lidské nitro jako východisko jeho jednání, chování a prožívání. Bez psychologických poznatků bytí člověka by výchova nikdy nemohla člověka pochopit. Bez pochopení člověka není výchova výchovou. Vychovatel a psycholog by měli být v personální unii. Má-li vést výchova ke změně, zbavovat pout a ukazovat jeskynním vězňům cestu ke světlu, musí být výchovné působení pedagogické i psychologické. Psycholog, stanoví-li diagnózu a odpovídající terapii, stává se pedagogem. Realizuje léčbu tím, že mění vnitřní nastavení člověka. Snaží se člověka přivést zpět k sobě samotnému. Vychovatel vychovává na základě poznatků psychologie a psycholog léčí výchovou, kterou posouvá nejen svěřeného člověka, ale i sám sebe. V jednom se pedagogická a psychologická dimenze liší. Psycholog bývá přizván jako diagnostik a terapeut, zatímco pedagog jako vychovatel a preventista.

Závěr

Z psychologického hlediska je psychická deprivace v dětství následkem dlouhodobého neuspokojování základních psychických potřeb dítěte. Ty se profilují ze situace potřeby dítěte a jeho závislosti na pečující osobě. Dítě není uschopněno dosáhnout vlastními silami naplnění těchto potřeb. Míra uspokojování základních psychických potřeb dítěte závisí na osobnosti pečující osoby a kvalitě vztahu. Z pedagogického hlediska je příčinou psychické deprivace dítěte výchovné selhání. Výchova, která vede pouze k uschopnění ke každodenním obstarávkám, je v tomto směru nedostačující. Výchova, která je láskyplnou a obětavou péčí, je ale také prevencí a možností nápravy psychické deprivace. Vychází z modelu existencialisticky pojaté výchovy, která čerpá z filosofického odkazu fenomenologie a existencialismu.

Teoretický rámec, vytvořený na základě studia dostupných odborných reflexí, se pro mne stal východiskem pro formulaci odůvodněného předpokladu, že psychická deprivace v dětství a ve stáří vykazuje určité podobné znaky. Na základě této analýzy a praktického pozorování jednání starých lidí jsem se pokusila o interpretaci jejich chování, jednání a prožívání s pomocí vývojové psychologické teorie Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka. Pozorování každodenního života starých lidí v ústavní péči mě dovedlo k rozpoznání deprivativního chování, které autoři popisují u dětí v ústavní péči. Psychická deprivace je i zde silnou psychickou zátěží a snižuje kvalitu života. Fenomenologicky pojatá výchova má své místo i ve stáří. Výchova, která je péčí o duši, doprovázením člověka skrze výchovný vztah, ve kterém zúčastnění vzájemně činně rostou, je prevencí i nápravou.

Na základě analýzy dostupných vědeckých poznatků a pozorování života starých lidí v zařízení ústavní péče navrhuji formulaci těchto hypotetických předpokladů:

1. Lze předpokládat vzájemné podobnosti psychické deprivace v dětství a ve stáří
2. Možným preventivním a nápravným prostředkem psychické deprivace v dětství i ve stáří je fenomenologicky pojatý model výchovy založený na výchovném vztahu pečující osoby a potřebného člověka
3. Konstitučním prvkem výchovného vztahu mezi pečující osobou a potřebným člověkem je vztah lásky, skrze nějž pečující osoba pomáhá otevřít potřebnému člověku prostor pro naději a víru

4. Prevence a náprava psychické deprivace ve stáří má výrazný pedagogický a etický rozměr, stejně tak jako Matějčkovu pojetí výchovného vztahu k dětem

Starý člověk, stejně jako malé dítě, potřebuje láskyplnou a obětavou péči, která je zároveň ochranou. Situace závislosti vyžaduje od ostatních empatický postoj odpovědného lidství. Zachování tohoto vztahového vzorce ve společnosti je předpokladem její budoucí existence. Není-li tato argumentace dostatečná pro legitimitu pokusu o nahlédnutí hodnoty stáří a odůvodnění potřebnosti pedagogického vedení a empatického postoje odpovědného lidství ke stáří, je nutné odkázat se ke kořenům lidství v textu Desatera, kde Bůh ve čtvrtém přikázání stanoví:

„Cti otce svého a matku svou, abys dlouho živ byl a dobře se ti vedlo na zemi.“¹²⁰ (Ex 20,12; Dt 5, 16) Po třech přikázáních, která jsou vztahována k soužití člověka s Bohem, je hned následující z řady přikázání, vztahovaných k soužití člověka s člověkem, věnováno rodičům. Druhá část přikázání „abys dlouho živ byl a dobře se ti vedlo na zemi“ zdůrazňuje hlubokou zpětnou vazbu, která nárokuje lásku láskou. Tímto požadavkem na ochranu rodiny a v jejím rámci i na ochranu stáří dává Bůh najevo, jak vysoké jsou tyto hodnoty.

Celá má práce je zacílena na obrácení pozornosti na problematiku psychické deprivace ve stáří, kvalitu života ve stáří a jeho nenazřenu hodnotu. Odůvodněné předpoklady, na jejichž základě jsem formulovala čtyři hypotézy v závěru práce, by měly sloužit jako východisko pro kvalitativní výzkum v této odborně dosud nezmapované oblasti. Jeho výsledky by mohly vést ke zkvalitnění dosavadního modelu ústavní péče o starého člověka, potvrdit oprávněnost pedagogického doprovázení ve všech etapách jeho životní cesty a potvrdit dosud nedoceněný význam existencialisticky pojatého výchovného doprovázení člověka ve stáří.

¹²⁰Jeruzalémská Bible. Písmo svaté vydané Jeruzalémskou biblickou školou. Kostelní Vydří, Praha: Krystal OP, Karmelitánské nakladatelství, 2009, s. 134 nebo s. 263.

Seznam použitých zdrojů

Seznam literatury

- AINSWORT, M. D. BOWLBY, J. *Reserch Strategy in the Study of Mother-Child Separation*, Courier, 1954. ISBN neuvedeno.
- BOWLBY, J. *Attachment and Loss-attachment*. 1969. (český překlad BOWLBY, J. *Vazba*. Praha: Portál, 2010. ISBN 978-80-736-7670-4).
- BOWLBY, J. *Separation, Anger and Anxiety*. 1969. (český překlad BOWLBY, J. *Odloučení*. Praha: Portál, 2012. ISBN 978-80-262-0076-5).
- BÜHLER, CH. *Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem*. Leipzig: Hirzel, 1933. ISBN neuvedeno.
- ČERVENÁ, V. a kol. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha: ACADEMIA, 2001. ISBN 80-200-0493-9.
- ERIKSON, E. Eight Ages of Man. In *Childhood and Society*. 2, vyd. Nex York:W. W. Norton&Co., InC, 1963. ISBN neuvedeno.
- FONTANA, D. *Psychologie pro školní praxi*. Praha: Portál, 1997. ISBN 80-7178-626-8.
- HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*. Praha: GALÉN, 2007. ISBN 978-80-7262-471-3.
- HOLM, N. G. *Úvod do psychologie náboženství*. Praha: Portál, 1998. ISBN 80-7178-217-3.
- HOLMEROVÁ I., JURÁŠKOVÁ, B., ZIKMUNDOVÁ K. a kol. *Vybrané kapitoly z gerontologie*. 3. vyd. Praha. Gerontologické centrum, 2007. ISBN 978-80-254-0179-8.
- HÖSCHL, C. Etiologie a medicína. Bratislava: *Bratislavské lektorské listy*, 1989-1990.
- JAMES, W. *Druhy náboženské zkušenosti*. Praha: Melantrich, 1930. ISBN neuvedeno.
- Jeruzalémská Bible. Písmo svaté vydané Jeruzalémskou biblickou školou*. Kostelní Vydří, Praha: Krystal OP, Karmelitánské nakladatelství, 2009, ISBN 978-80-87183-17-5.
- KALVACH, Z. ČERVELA, R. ČELEDOVÁ, L. *Sociální gerontologie. Úvod do problematiky*. Praha: GRADA, 2012. ISBN 978-80-247-3901-4.
- KALVACH, Z. a kol. *Úvod do gerontologie a geriatrie. I. díl Gerontologie obecná a aplikovaná*. Praha: KAROLINUM, Univerzita Karlova, 1997. ISBN 80-7184-366-0.

- KALVACH, Z. ZADÁK, Z. JIRÁK, R. ZAVÁZALOVÁ, H. SUCHARADA P. a kol. *Geriatric a gerontologie*. Praha: GRADA, 2004. ISBN 80-247-0548-6.
- KOMENSKÝ, J. A. Věječka moudrosti. In. *Vybrané spisy Jana Amose Komenského, sv. II*. Praha: SPN, 1960. ISBN neuvedeno.
- KOMENSKÝ, J. A. Velká didaktika. In *Vybrané spisy Jana Amose Komenského, sv. I*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1958. ISBN neuvedeno.
- KOMENSKÝ, J. A. *Vševýchova*. Praha: Státní nakladatelství, 1948. ISBN neuvedeno.
- LANGMEIER, J. KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie*. 2. vyd. Praha: GRADA, 2006. ISBN 80-247-1284-9
- LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1963. ISBN neuvedeno.
- LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1968. ISBN neuvedeno.
- LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974. ISBN neuvedeno.
- LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: KAROLINUM, Univerzita Karlova v Praze, 2011. ISBN 978-80-246-1983-5.
- LUTZ, B. *Die grossen Philosophen des 20. Jahrhunderts*. Mnichov 1999. ISBN neuvedeno.
- MATĚJČEK, Z. *Co děti nejvíc potřebují?* 1. vyd. Praha: Portál, 1994. ISBN 80-7178-006-5.
- MATĚJČEK, Z. *Prvních šest let ve vývoji a výchově dítěte: normy vývoje a vývojové milníky z pohledu psychologa: základní dušení potřeby dítěte: dítě a lidský život*. 1. vyd. Praha: GRADA Publishing, 2005. ISBN 80-247-0870-1.
- MATĚJČEK, Z. *Socializační proces, Rizikové chování dospívajících a jeho prevence. První odborný seminář, SZÚ 5. - 7. 9.2000*. Praha: CEVAP, Centrum etické výchovy a prevence sociálně patologických jevů. Psychiatrické centrum Praha, První odborný seminář, Free Teens Press, 2000. ISBN 80-902898-1-9.
- MATĚJČEK, Z. *Výbor z díla*. Praha: Karolinum, Univerzita Karlova v Praze, 2006. ISBN 8024610566.
- MUCHOVÁ, L. Některé psychologické aspekty konverze z pohledu náboženského pedagoga. In *Konverze a konvertité. Sborník z mezioborového semináře o problematice náboženského obrácení*. HANUŠ, J. NOBLE, I.(ed.) Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2009. ISBN 978-80-7325-196-3.

- SCHALLER, K. *Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Angänge die pädagogischen Realismus in 17. Jahrhundert 2.*, 1967. ISBN neuvedeno.
- ŠVANCARA, J. *Psychologie stárnutí a stáří*. 2. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1983. ISBN neuvedeno.
- PINC, Z. *Fragmenty k filosofii výchovy. Eseje a promluvy z let 1992-1998*. Praha: OIKOYMENH, 1999. ISBN: 80-7298-004-1.
- PRŮCHA, J. *Přehled pedagogiky*. Praha: Portál, 2009. ISBN 978-80-7367-567-7.
- PRŮCHA, J. *Moderní pedagogika*. 5. vyd. Praha: Portál, 2013, ISBN 978-80-262-0456-5.
- PACOVSKÝ, V. *O stárnutí a stáří*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1990. ISBN 80-201-8876-8.
- PALOUŠ, R. *Čas výchovy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991. ISBN: 80-04-25415-2.
- PALOUŠ, R. *Česká zkušenost*. Praha: Academia, 1994. ISBN 80-200-0494-7.
- PALOUŠ, R. *K filosofii výchovy*. Praha: SPN, 1991, ISBN 80-04-25390-3.
- PALOUŠ, R. SVOBODOVÁ, Z. *HOMO EDUCANDUS. Filosofické základy teorie výchovy*. Praha: Karolinum, 2011. ISBN 978-80-246-1901-9.
- PATOČKA, J. *Tři studie o Masarykovi*. Praha: Mladá fronta, Vyšehrad, 1991. ISBN 80-209-0145-3.
- PLATÓN. *Ústava*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1993. ISBN neuvedeno.
- PECKOVÁ, O. *Psychologie náboženství*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2011. ISBN 978-80-244-2927-4.
- ŘÍČAN, P. *Cesta životem. Vývojová psychologie*. 2. vyd. Praha: Portál, 2006. ISBN 80-7367-124-7.
- ŘÍČAN, P. *Psychologie náboženství a spirituality*. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-312-3.
- VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie II. Dospělost a stáří*. Praha: KAROLINUM, Univerzita Karlova, 2007. ISBN 978-80-246-1318-5.

Seznam elektronických zdrojů

Interesting facts about ageing. Zajímavá fakta o stárnutí[online]. [cit. 2014-3-16].
Dostupné na WWW:<<http://www.who.int/ageing/about/facts/en/>>.

MERLIN, V. Na svém životě bych nezměnil ani tečku. *Psychologie dnes* [online].
2004, č. 12 [cit. 2014 -2-12]. Dostupné na WWW:
<<http://www.portal.cz/casopisy/pd/archiv/vypis-vydani-412/62/>>.

MUCHOVÁ L. Stáří jako šance. *In Konference U3V 12. prosince 2008* [online].
České Budějovice: TF JCU, 2008 [cit 2014-02-10]. Dostupné na WWW:
<<http://www.tf.jcu.cz/getfile/45a322862e42e704>>.

SVOBODOVÁ, Z. K odkazu české filosofie výchovy ve světě. *Paideia* [online]. Praha:
Autumn, 2012, roč. IX, č. 3-4[cit. 2014-2-25]. Dostupné na WWW:
<<http://userweb.pedf.cuni.cz/paideia/index.php?sid=2&lng=cs&lsn=10&jiid=28&jcid=235>>.

ŠULOVÁ, L. Jesle jako forma péče o děti, klady a zápory. In *Seminář „Rodina; nároky, úskali, východiska“*. Praha: Emauzy, 12. 3. 2009. [online]. [cit. 2014-2-12]
Dostupné na WWW: <http://rodiny.cz/f/file/Seminar_Emauzy.pdf
<http://rodiny.cz/nae-akce/ostatni/2115-mezinarodni-semi-na-rodina-naroky-uskali-vychodiska>>.

ŠRÁČKOVÁ, D. Rooming-in. In *Praktická gynekologie* [online]. [cit 2014-02-16].
Dostupné na WWW: <http://www.prolekare.cz/pdf?ida=pg_07_01_05.pdf>.

WHO/ topics on ageing. Témata o stárnutí [online]. [cit. 2014-3-16]. Dostupné na
WWW:<<http://www.who.int/topics/ageing/en/>>.

Zpráva o stavu lidských práv v České republice v roce 2009. [online]. [cit. 2014-2-12].
Dostupné na WWW: <<http://www.vlada.cz/assets/ppov/rlp/dokumenty/zpravy-lidska-prava-cr/Zprava-LP-2009-CZE.pdf>>.

Ostatní zdroje

GOLDBERGER, K. *Děti bez lásky*. Dokumentární film, Československo, 1963.

Seznam zkratek

Dt Starý zákon, Pentateuch, Pátá kniha Mojžíšova, Deuteronomium

Ex Starý zákon, Petateuch, Druhá kniha Mojžíšova, Exodus

Lk Nový zákon, Evangelium podle sv. Lukáše

Mt Nový zákon, Evangelium podle sv. Matouše

Seznam příloh

- Příloha I. Deprivace podle typu sociálního prostředí
- Příloha II. Výchovní model podle Zdeňka Matějčka
- Příloha III. Hlavní data o neuropsychickém vývoji batolete

Přílohy

Příloha I.

Deprivace podle typu sociálního prostředí

Typů přirozených situací, které lze vyhodnotit jako potencionální zdroje deprivace, je velké množství a nabízí se celá řada jejich třídění. Z praktického hlediska je nejpřehlednější klasifikace empirická podle typů určitého sociálního prostředí, ve kterém se deprivace jako následek psychického strádání projevuje. Jednotlivé kategorie se navzájem překrývají, takže dítě může trpět několika formami deprivace zároveň. Platí, že na různé formy deprivace budou různé děti reagovat různě. Základním tříděním podle kritéria sociálního prostředí je deprivace v širším a v užším společenském prostředí.

Původně byl pojem deprivace ztotožňován s dětmi v ústavní péči. Tento pohled vycházel z logického závěru, že ústavní dítě je silně omezeno z hlediska přirozeného soužití s lidskou společností, které poskytuje dítěti rodina. Ústav je vždy umělým světem. Předmětné prostředí, ze kterého přichází stimulace, se investicemi do materiálně technického vybavení ústavů zlepšuje. Sociální stimulace je však omezena ústavní izolací od okolního světa. Přestože jsou děti v péči kvalifikovaných vychovatelů, chybí v ústavní péči dítěti vzory volného, bezprostředního styku s jeho sociálním okolím, které mu jinak poskytuje soužití v rodině. Mnozí odborníci považují za hlavní příčinu psychické nedostatečnosti ústavních dětí absenci mateřské péče a mateřské osoby, ke které by bylo dítě připoutáno. Objevují se námitky, že dítě v rodině s více dětmi se také musí o matku podělit. Tato situace je ale v reálu nesrovnatelná.

Nebylo by objektivní hledat příčinu vývojového opožďení a psychosomatických rozdílů ústavních dětí pouze ve vnějších podmínkách, která poskytuje ústavní péče. Podstatné se odehrává ve složité interakci specifické vnitřní stavby osobnosti dítěte se specifickou vnitřní stavbou ústavního prostředí. Původní závěry, že ústavní péče je jednoznačně špatná a že každé, třeba i nevyhovující, rodinné prostředí je lepší než ústavní prostředí, jsou považovány za překonané. Ústavnímu prostředí nelze upřít posun. Zlepšení materiálně technických podmínek a hlavně hledání alternativ pro minimalizaci počtu dětí na vychovatele nabízí mnohé možnosti. Ústav je také často posledním východiskem pro dítě, jehož rodinné prostředí je po sociální stránce zcela nevyhovující.

Specifickou formou ústavní deprivace je reakce na přechod z jednoho ústavního zařízení do druhého. Tato reakce je důkazem, že separační situace nemusí být pro dítě nutně reakcí na přerušení jeho citového vztahu k matce nebo jiné pečující osobě, ale také na vytržení z určité vnitřně jednotné soustavy životních podmínek. Je běžné, že děti po přechodu do ústavního zařízení jiného typu projevují známky vývojové stagnace nebo určitého stupně vývojové regrese. Při přechodu dětí z jedné jesle do druhé se tento jev nevyskytuje. Výklad, že zařízení jeslového typu jsou řádově stejná a jejich variabilní rozmanitost je minimální, není na místě. Dítě, které přechází z jednoho zařízení jeslového typu do druhého, je nadále citově připoutáno k matce. Zařízení kolektivní výchovy jako jsou jesle, mateřské školy, školy, internáty, nepřebírají do své pravomoci veškerou péči o dítě, pouze kompenzují nadále fungující rodinu. Kolektivní výchova v rámci částečné kolektivní péče má na dítě v raném věku zcela jiný dopad než péče ústavní. Institucionalizovaná výchova může být pro dítě přínosem, je-li pro ni vývojově zralé a poskytuje-li takové podmínky, aby podnětně doplňovala rodinnou výchovu. K těmto podmínkám patří vedle odpovídajících podmínek materiálně technického vybavení také přiměřené množství dětí na vychovatele a osobnost vychovatele.

Problémem bývá dlouhodobý pobyt dětí v nemocničním prostředí nebo ústavním ošetření, tzv. hospitalismus. Projevuje se emoční nestabilitou, fyzickými potížemi, psychickou nerovnováhou, ztrátou aktivity, zdánlivým nezájmem o okolí a opožděním mentálního vývoje. v praxi to znamená, že nemocné dítě bez matky se uzdravuje déle než dítě, které je umístěno v nemocnici s matkou.¹²¹ Humanizace nemocničního prostředí, možnost společné hospitalizace matky nebo jiného rodinného příslušníka, systém neomezených návštěv a další mechanismy případné projevy hospitalismu výrazně kompenzuje.

Zvláštním případem deprivace v širším společenském prostředí je deprivace kulturní. Její příčinou je nízká sociokulturní úroveň rodiny. Taková rodina nevytváří návyky a nevyznává hodnoty společnosti, ve které žije, a její sociální klima nepříznivě ovlivňuje školní výsledky i celkový vývoj osobnosti dítěte.

Deprivaci je dítě vystaveno také v mimořádných životních situacích. Tyto situace mohou mít povahu privátní, zasahují jedince nebo jeho rodinu, nebo celospolečenskou, kdy jsou jejich rozměry rozsáhlé, průběh dramatický a trvání časově omezené. Následná

¹²¹ Srov. SPITZ, R. A. Hospitalism. A Follow-up report. *Psychoanal. Studies Child* 2, 1946, s. 113-117.

izolace a separace se překrývají s různými frustracemi, konflikty a traumatizujícími zážitky. Případné vývojové potíže bývají komplexního charakteru a je nemožné vyhodnotit pouze účinky deprivace charakteru. Do této kategorie patří situace vyvolané přírodními katastrofami nebo situace vyvolané společenskými převraty. Za druhé světové války byly deprivacími zážitky nejvíce zasaženy děti evakuované, uprchlické a děti, které prošly koncentračními tábory.

Dítě může trpět deprivací i v užším společenském prostředí. Jeho rodinné prostředí mu poskytuje dostatečně podnětné prostředí i citové vztahy, ale právě toto prostředí jej může určitým způsobem izolovat od širšího společenského prostředí. Takové dítě nemá možnost kontaktu se skupinou vrstevníků, se školním prostředím nebo s příslušníky opačného pohlaví. Často jde o děti postižené těžkým smyslovým, pohybovým nebo psychickým defektem, který mu brání zapojit se do jakékoli činnosti mimo rodinu. Rodina pak může izolovat dítě od světa zcela záměrně. Příčinou takového přístupu k dítěti může být hluboké světonázorové přesvědčení ovlivněné postoji různých sociálních skupin, neurotické nebo psychopatické projevy osobnosti pečujících osob, které si dítě přivlastňují. Tento přístup si často zdůvodňují oprávněnými obavami o fyzické a duševní zdraví dítěte.

Rodina sama může být izolována od okolního světa. Jde o rodiny žijící na samotách nebo o rodiny, které vyznávají odlišné hodnoty než majoritní společnost nebo praktikují alternativní životní způsob. Jedná se často o rodiny emigrantů, které se snaží zapojit do nové společnosti, uvnitř ale vyznávají hodnoty spojené s jejich kulturními kořeny.

Vnitřní podmínky deprivace

Potřeby dítěte se v průběhu života vyvíjí a stejným vývojem prochází i citlivost reakcí na jejich případné neuspokojení. Jedním z nejkritičtějších období je třetí čtvrtletí prvního roku života dítěte. V prvních šesti měsících života dítěte byla reakce dítěte na podněty sociálního rázu pozitivní, nerozlišená. Teprve sedmým měsícem počínaje se jeho projevy diferencují. Objevuje se specifický příklon k osobě matky nebo jiné pečující osobě na jejím místě. Vytvoření vztahu je nutné pro vytvoření pocitu jistoty a ochrany před úzkostnými stavy.¹²²

¹²² Srov. BERGMANNOVÁ, A. MAHLEROVÁ, M. PINE, F. *Psychický zrod dítěte*. Praha: Triton, 2006.

V deprivacních situacích bylo otázce rozdílných reakcí na deprivacní prožitky podle pohlaví věnováno minimum výzkumů. Tato skutečnost vychází z předpokladu, že v raném dětství nejsou mezi oběma pohlavími patrné vývojové rozdíly. Některé odborné studie dokazují, že mezi chlapci a děvčaty existují určité rozdíly v základní reaktivitě následně ovlivňující výsledky časného učení, ve kterém chlapci zaostávají. Jiné studie poukazují na skutečnosti, že děvčata matky častěji verbálně kontaktují než chlapce, berou je do náruče, což může mít na reaktivitu chlapců zásadní vliv. Rozdíl mezi reaktivitou chlapců a děvčat nemá kořeny v hereditě, ale spíše v oblasti sociálního kontaktu.¹²³

Konstituční vybavení dítěte je souhrn určitých vrozených vlastností, které jsou dítěti hereditně dány a určitým způsobem ovlivňují jeho celoživotní vývoj. Z tohoto vybavení vychází úroveň aktivity novorozence, která je u každého jedince poměrně stálá a kterou se jedinci vzájemně odlišují. Podle rozsáhlých studií přetrvávají temperamentové vlastnosti do pozdějšího věku, přestože jsou ovlivňovány sociální interakcí a jejich proměnlivost je v rámci vývoje patrná. Rozdíly v konstitučním vybavení dítěte mají vliv také na zvládnutí deprivacní situace. Jinak se s ní bude vyrovnávat dítě fyzicky a mentálně v normě a jinak dítě s fyzickým nebo mentálním defektem.

Senzomotorické poruchy

Smyslové poruchy jsou jedním z nejzávažnějších faktorů podnětové deprivace. Nejzávažnější jsou poruchy zrakové a sluchové percepce. Nevidomé dítě je vystaveno nejen nedostatku podnětů zrakových, ale nedostatku smyslových podnětů vůbec, protože slepota nebo slabozrakost omezuje hybnost a brání spontánnímu získávání různých podnětů. Výsledkem omezení je opoždění vývoje, zejména řeči. Sdružování představ, které je u nevidomých dětí velmi obtížné, a nemožnost napodobovat pohyby úst při řeči pomocí odezírání způsobují, že takto postižené děti začínají mluvit mnohem později. Jejich řečové projevy se vyznačují častými echoláliemi. Častěji používají slova v odchýleném významu.

¹²³ Srov. LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974, s. 212.

Opožděný vývoj motoriky se u nevidomých dětí projevuje celou řadou stereotypií. Jednou ze stereotypií je dlobání prstů v očích, které popsal A. Franceschti jako okulodigitální fenomén. Tento jev úzce souvisí s krátkými záblesky v zorném poli oka, tzv. retikulárními fosfény. Dítě tlakem do očních důlků dosahuje takového podráždění smyslového aparátu oka, který vyvolává falešný vjem tzv. tlakové fosfény. Tento jev je možné zaznamenat i u dětí vidomých a je spojován s nedostatečnou výchovnou stimulací. Podobně zajímavou slepeckou stereotypií je tzv. spasmus mutans neboli syndrom kývací panenky, který byl pozorován v souvislosti s nedostatečným osvětlením jako příznak hospitalismu a tedy jako přímý poukaz na psychickou deprivaci.

Nedostatek podnětů vystavuje dítě sensorické izolaci a silně ovlivňuje svět jeho emocí. Dítě trpící nedoslýchavostí, hluchotou nebo jiným deficitem sluchové percepce nezná matčin hlas, zvuk smíchu, pláče; je mu nedostupný bohatý a barvitý svět tónů. Jednotlivé emoce jsou pro hluché děti obtížněji rozlišitelné a jeho emoční vývoj se téměř vždy vyznačuje určitým opožděním. Hluché dítě zároveň trpí sensorickou deprivací a izolací sociálního rázu. Možnost navazování vztahů se sociálním prostředím je silně omezena, dítě strádá nedostatečným uspokojením sociálních potřeb. Deficit sluchové percepce je v tomto kontextu závažnější než deficit zrakové percepce.

Část odborné veřejnosti je přesvědčena, že halucinace a bludy u pacientů trpících dětskou obrnou jsou výsledkem senzomotorické deprivace. Podobné poruchy lze pozorovat i u pokusných osob umístěných do těsné komory, která výrazným způsobem omezí jejich pohyb, nebo u nemocných dlouhodobě upoutaných na lůžko. Tyto poruchy bývají tíživé u pacientů umístěných o samotě, jsou zesilovány pobytem v zešeřelém prostředí nebo nástupem večera.

Umístěním pacienta do společnosti ostatních lidí a zvýšením senzomotorické a společenské stimulace příznaky mizí. U dětí s motorickými poruchami má velký význam už sama vertikalizace, která umožňuje získání potřebných sociálních a předmětných podnětů z okolí a rozvoj mentálních schopností dosahuje překvapivého vývoje. Zásadní omezení pohybu u dlouhodobě nemocných může prostřednictvím pohybové deprese zasáhnout celý vývoj osobnosti a radikálním způsobem prodloužit období rekonvalescence nebo zcela narušit terapii pacienta.

Poruchy v interakci psychických funkcí

Vysoká vnímavost k deprivacním vlivům je typická pro děti trpící lehkou dětskou encefalopatií. Příčina těchto poruch je dána poškozením centrální nervové soustavy v období prenatalního vývoje, v natálním a v postnatálním období. Deprivace u těchto dětí přichází jako přímý důsledek působení specifických percepčních a motorických poruch, které jsou pro lehké encefalopatie typické. Dítě se za zcela normálních vnějších podmínek zaměřuje pouze na určité nevýznamné podněty z vnějšího prostředí, komplexnější a zásadní podněty unikají jeho pozornosti. Tento fakt ovlivňuje schopnost dítěte objektivně vyhodnocovat situaci.

U dětí trpících lehkou dětskou encefalopatií se sluchová apatie projevuje ve stejné míře jako u dětí nedoslýchavých a hluchých, přestože na sluchovém ústrojí nejsou zjistitelné žádné patologické změny a jeho funkce je v normě. Snížená percepce vůči sluchové stimulaci vede k deprivacnímu poškození, které má za následek opoždění řečových projevů i vývoje celkově. Lehká mozková encefalopatie stojí zřejmě za různými deformacemi chování, výchovnými problémy i případnými školními neúspěchy. Pojem lehká mozková encefalopatie byl v šedesátých letech nahrazen pojmem lehká mozková dysfunkce a v současnosti termínem poruchy pozornosti s hyperaktivitou, ADHD. ADHD, zkratka anglického „Attention Deficit Hyperactivity Disorder“ – hyperkinetická porucha, HKP, porucha pozornosti s hyperaktivitou - patří mezi neurovývojové poruchy. Byla definována jako vývojová porucha, při níž se dítě projevuje vysokým stupněm aktivity a impulsivity, nízkou pozorností pro chronologický věk nepřiměřenou. Tyto projevy nepříznivě ovlivňují vývoj dítěte i jeho socializaci.¹²⁴

Děti s těžkým mentálním postižením nebývají zařazovány do seznamu potenciálních možných deprivantů, protože se příliš nepočítá s tím, že by v rámci těžkého psychického omezení svého vnitřního života mohly strádat i omezeným přístupem k určitým podnětům z předmětového nebo sociálního prostředí. Tento předpoklad je chybný. Děti postižené mentální retardací mohou zaznamenat v rámci svých možností značný pokrok, jsou-li uspokojovány jejich psychické potřeby láskyplného přijetí a odpovídající stimulace.

¹²⁴ Srov. KUCHARSKA, A. Specifické poruchy učení a chování. *Sborník 1999, Speciální pedagogika*. Praha: Portál, 1999, s. 54

Vnější podmínky deprivace, deprivace v rodině

I v rodinném prostředí mohou nastat situace, které se od ústavních příliš neliší. Je-li dítě v rodině systematicky přehlíženo a ponecháno samo sobě, je tato situace rovna reálné izolaci. Zanedbávané děti se projevují často jako děti trpící hospitalismem. Tento jev bývá označován jako domácí hospitalismus.¹²⁵

K deprivaci dítěte v rodinném prostředí dochází v zásadě dvojím způsobem. Jednou z příčin je nedostatek sociálně emočních podnětů v rodině. Takové podmínky může vytvářet rodina neúplná, s nízkým sociokulturním a ekonomickým standardem, nebo rodina se zaměstnanou matkou. Přetížená matka nemá na dítě čas. Dítě trpí separací, i když není od matky odloučeno. Další možnou příčinou deprivace v rodinném prostředí je odpírání sociálně emočních podnětů. Vytvoření podnětného a emočně hodnotného vztahu brání psychická bariéra mezi dítětem a matkou.

Nedílnou součástí rodinných vztahů jsou vztahy sourozenecké. Sourozenci vnímají jeden druhého jako vzájemně sdílenou podnětovou hodnotu. Význam sourozenců stoupá v případě ztráty jednoho nebo obou rodičů. Dítě nemá, komu by patřilo, ale má někoho, ke komu patří. V těchto souvislostech může nastat porucha separačního rázu, když dítě sourozence ztratí, nebo naopak získá. Tento jev bývá označován jako syndrom sesazeného dítěte.¹²⁶

Typickou deprivací situaci představuje rozvod rodičů. Složitost tohoto tématu dokumentuje skutečnost, že vnitřní rozpad rodiny způsobuje rozpad vnitřního světa dítěte, jindy rozvod rodičů vnáší do situace uklidnění a vnitřní vztahy zúčastněných se stabilizují. Vnitřní nejednotnost rodiny je pro zdravý psychický vývoj dítěte natolik zásadní, že případné trvání na právní jednotnosti ztrácí na opodstatnění. Dlouhodobá nepřítomnost jednoho z rodičů z důvodu nemoci nebo pracovního pobytu mimo rodinu mohou na dítě působit jako trvalá neúplnost rodiny.

V některých studiích se setkáváme s názorem, že rodina je za každých okolností lepší než ústavní péče bez ohledu na její úroveň. S tímto názorem nelze souhlasit. Fyzicky zanedbávané dítě strádá natolik, že je ohrožen jeho psychický i fyzický vývoj. Dítě trpí podvýživou, nedostatkem hygieny, bývá týráno. Separace v ústavním prostředí je v tomto případě přijatelná, protože následky výše popisované „rodinné péče“ by byly

¹²⁵ Srov. COLEMAN, R. V. PROVENCE, S. Environmental Retardation (Hospitalism) in Infants Families. In *Pediatrics*, 19, 1957, s. 285-292.

¹²⁶ Srov. PREKOPOVÁ, J. *Prvorozené dítě: o sourozenecké pozici*. 2. vydání. Praha: Portál, 2009.

mnohem hlubší. Nezanedbává-li dítě školní docházku, může škola částečně kompenzovat nepříznivé následky rodinného prostředí. Rodin s nízkou sociokulturní a kulturní úrovní ubývá. Problematika deprivovaných dětí se přesouvá spíše do prostředí rodin materiálně dobře zajištěných, společensky nepřiměřeně exponovaných. Členové takových rodin mají často náročná povolání nebo jiné společenské povinnosti a na potřeby dětí jim nezbyvá čas. Dítě žije v materiálním nadbytku, netrpí deprivací z nedostatku věcných podnětů, ale deprivací z nenaplněných rodinných vztahů.

Společnost se snaží zaměstnaným matkám vyjít vstříc zaváděním zařízení kolektivní péče jako jesle nebo mateřské školy. Děti v mateřských školách mají již vztahy na širší rodinu a mateřská škola je místem, kde navazují potřebné sociální vztahy se skupinou vrstevníků. Situace dítěte v jeslích je jiná. Jeho citové upoutání k matce je natolik silné, že pobyt v zařízení kolektivní péče může znamenat opakovanou separační zkušenost, která nezůstane bez odezvy v pozdějším citovém prožívání. V takové situaci je smysluplnější vyhledat pomoc širší rodiny, např. prarodičů. V případě zaměstnané matky je pro zdravý psychický vývoj dítěte a nalezení optimálního řešení důležitá osobnost matky a kvalita náhradní péče.

Seznam použité literatury

- BERGMANNOVÁ, A. MAHLEROVÁ, M. PINE, F. *Psychický zrod dítěte*. Praha: Triton, 2006. ISBN 80 7254-722-4.
- COLEMAN, R. V. PROVENCE, S. Environmental Retardation (Hospitalism) in Infants Families. In *Pediatrics* 19, 1957. ISBN nevedeno.
- KUCHARSKA, A. Specifické poruchy učení a chován. *Sborník 1999, Speciální pedagogika*, Portál, s.r.o. Praha, 1999. ISBN 80-7178-294-7.
- LANGMEIER, J. MATĚJČEK, Z. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1974. ISBN nevedeno.
- PREKOPOVÁ, J. *Prvorozené dítě: o sourozenecké pozici*. 2. vydání. Praha: Portál, 2009. ISBN: 978-80-7367-516-5.
- SPITZ, R. A. *Hospitalism*. A Follow-up report. *Psychoanal. Studies Child* 2, 1946. ISBN nevedeno.

Příloha II.

Výchova podle Zdeňka Matějčka

Učebnicovým příkladem neoddělitelné personální unie psychologa a pedagoga je Zdeněk Matějček a jeho celoživotní dílo zaměřené na práci s dětmi v ústavní péči. Výchova podle jeho závěrů není pouhou praktickou realizací vlastních psychologických poznatků. Uvědomuje si široké spektrum výchovy, její interdisciplinární povahu a možnosti posunutí klinických závěrů daleko za hranice klinické psychologie. Psychická deprivace v dětství i ve stáří je vždy způsobena nedostatkem odpovědné láskyplné péče, nedostatkem sdílení bytí, spoluprožívání, doprovázení a lásky. Psychická deprivace v dětství i ve stáří je vždy způsobena určitou nedostatečností výchovného doprovázení.

Vychovávat znamená starat se

Malé dítě ani starý člověk nemohou stát vůči výzvám přicházejícím z vnějšího prostředí sami. Malé dítě se ještě samo postarat nedokáže, starý člověk už se sám postarat nemůže. Potřebují starostlivou péči jiných. Starostlivá péče je důkazem hodnoty člověka pro něj samého, pro pečující osoby i celý svět. Oba mohou sami na sebe rezignovat, nevidět smysl vlastní existence. Relativně trvalé změny v chování a prožívání jedince, které po výchově požaduje pozitivistický model výchovy, jsou změnami k opětovnému uvědomění si vlastní hodnoty. Člověk, který je odkázán na pomoc druhých, nevidí pro sebe cestu, ztrácí se sám sobě, ve své organické předurčenosti. Radikální vyvážení z imanentního tkvění v sobě, ze slepé organické předurčenosti, které si na výchově nárokuje existencialistický model výchovy, je pak změnou k opětovnému nalezení sebe sama.

Člověk dochází k poznání, že navzdory své organické předurčenosti má před sebou ještě mnohé, pro co stojí za to žít. Jedinou podmínkou je pouze přijmout změny, které vrcholící životní cesta přináší, zvnitřnit nové priority, které z nich vychází, a tímto přístupem přijmout sebe. Jedině tak zůstane člověk sám sebou, svobodný ve svém lidství. Relativně trvalé změny v chování, jednání a prožívání člověka jsou vždy otázkou výchovy. Cílené výchovné působení může člověka přesvědčit, aby přichází

změny skutečně přijal, zvnitřnil je, ztotožnil se s nimi, zakomponoval je do svého budoucího života.

Starý člověk potřebuje být soustavně ubezpečovaný, že je i přes zvýšenou míru potřebnosti stále součástí širokého společenství, které je tu pro něho a on pro něj. Organické změny ve stáří jsou neodvratné, přibývají, prohlubují se, jsou naléhavější. Každý den čelí novým zkušenostem, které mu jeho organickou předurčenost připomínají. Má-li v této situaci obstát, nesmí jí čelit sám. Výchova, která může svou nedostatečností psychickou deprivaci způsobit, má zároveň mechanismy, kterými může toto selhání napravit. Taková výchova je proces se zjevnými léčebnými účinky. Zároveň je výchova účinným antideprivačním činitelem. Může deprivaci předcházet jako prevence. Výchovný model podle Zdeňka Matějčka strukturuje výchovu jako proces prevence psychické deprivace.

Výchova jako prevence psychické deprivace

Primárně je výchova obětavou a láskyplnou péčí o dítě v období časného dětství, kdy jsou děti na pečující osobě zcela závislé. Tato výchova zakládá v člověku lidství, jeho osobnost, jeho hodnotový systém. Určuje, jak bude po celou životní cestu vnímat věci, lidi a dění kolem sebe, jak bude svou životní cestu prožívat a jaké místo si určí. Ochráníme-li dítě v tomto vývojovém období před psychickou deprivací, ochráníme jeho lidství.

Sekundárně je tato výchova vzorem péče rodičů o prarodiče. Vzorem láskyplné a obětavé péče, kterou jsou schopni a ochotni věnovat vlastním rodičům nebo jiným členům rodiny v době, kdy jejich péči potřebují a jsou na ní závislí. Dobrý základ prevence psychické deprivace založený výchovou primárně může být zmařený špatným životním příkladem a zkušeností. Člověk by měl být po celou dobu svého života konfrontovaný se zjištěním, že zaměření péče a pozornosti na ostatní lidi je podstatou lidství. Zakládat lidství na povinnosti, nebo dokonce na zisku, nestačí. Lidství člověka není ani povinnost, ani kalkul. Lidství člověka nemůže být založeno na transcendentálním účetnictví. Lidství člověka je jeho přirozeností. Jinak než příkladem a praktickou zkušeností tuto přirozenost nelze vypěstovat.

Terciárně je tato výchova láskyplnou a obětavou péčí, kterou věnují děti rodičům, když se sami stanou potřebnými a závislými. Všechny roviny výchovy spolu souvisí.

Zanedbání výchovy v raném dětství vystavuje dítě strádání a psychické deprivaci. Deprivovaný člověk, který z dítěte vyroste, nemusí bezprostředně trpět všemi následky deprivace, ale změny v jeho osobnosti jsou nevratné. Člověk zbavený schopnosti empatie a schopnosti navázat plnohodnotný mezilidský vztah, není schopen péče o jiného člověka. Spojení „láskyplná, obětavá péče“ je pro něj prázdný pojem bez obsahu.

Generace deprivovaných dětí, o kterých ve svých kazuistikách píše Zdeněk Matějček, přichází v současné době do ústavní péče jako generace starých lidí. Na základě anamnézy a dalších informací se znovu odvíjí příběhy deprivovaných dětí, které jsou si do jisté míry vědomé, že vychovaly další generaci deprivovaných dětí. Sociální vztahy těchto lidí jsou ryze ekonomického charakteru. Jsou chladné, neosobní, odtažité. Lhostejnost a egoismus často převažuje i nad ekonomickým kalkulem. Někteří lidé pak často vyžadují nadstandardní péči. Ani tady nejsou schopni pochopit, že plnohodnotný sociální vztah a lásku si není možné koupit za peníze. Jiní zůstávají bez prostředků odkázaní na stát jako jediného příbuzného, který je ochoten se starat. Psychická deprivace vykazuje z tohoto pohledu patologický charakter a šíří se jako virus. Nakažený člověk se zaléčil, přežil, aby přežíval, a nákazu šíří dál. Stáří samotné není patologické, psychická deprivace v každém období vývoje a na každém kroku životní cesty ano.

Výchovný model Zdeňka Matějčka

Zdeněk Matějček věnoval problematice výchovy své celoživotní dílo zaměřené na teorii i klinickou praxi. Podílel se na vytvoření psychologických teorií i praktické realizaci závěrů své práce v ústavní péči o děti. Jeho rozsáhlé dílo je tematicky propojeno myšlenkou preventivního výchovného modelu. Vzhledem k prokazatelné souvislosti mezi problematikou vývojového období dětství a stáří v ústavní i rodinné péči je pravděpodobné, že je tento model aplikovatelný i na vývojové období stáří.

Podnětové zásobené člověka v ústavní péči

Podnětové zásobené starého člověka v ústavní péči může být zajištěno trojím způsobem.

1. Podnětové zásobené z vnějšího prostředí. Zcela zásadní roli zde hraje udržení kontaktů s rodinným prostředím. Časté pravidelné návštěvy užší i širší rodiny, přátel a známých mají silný stimulační účinek. Jsou-li příznivé podmínky pro návrat starého člověka do rodinného prostředí v době víkendů, dovolených a svátků, je tato stimulace nenahraditelná. Návrat do ústavního prostředí je ale vždy separační situací různé úrovně. Jestliže jsou návraty do rodinného prostředí pravidelné, starý člověk si zvykne na tento životní způsob, návrat do rodinného prostředí je pro něj motivací a zpětný návrat do prostředí ústavního prožívá na přiměřené emocionální úrovni.

Možným způsobem eliminace separačních prožitků po návratu do ústavního prostředí je výchovné působení. Výchova jako láskyplné spolupobývání znamená čas pro rozhovor se starým člověkem, povzbuzení k symbolickému vzpomínání, ve kterém může člověk po určitou dobu pobývat v příjemné situaci, a v této situaci pobývat s ním. Pečující osoba i starý člověk jsou si blíží, mohou se snáze pochopit. Tento vztah je pomocí ve vzniklé situaci, východiskem pro změnu, která pomůže případný separační prožitek překonat. Spolupobývání a doprovázení starého člověka umožňuje oboustranný růst a uspokojení sensorické stimulace. Pečující osoba získá tímto přístupem prostředky pro motivaci pro další budoucnost starého člověka.

Vyrovnání se se separační situací má příznivý vliv i na zdravotní stav starého člověka. Motivuje ho k aktivní účasti na zlepšení zdravotního stavu a mnohdy umožní jeho návrat do rodinného prostředí. Výchovné doprovázení změní postoj starého člověka ke své životní situaci. Soustavné působení vede ke vzniku relativně trvalých změn v jeho chování a prožívání, buduje motivační struktury. Starý člověk je vyveden z imanentního tkvění v sobě, ze slepé organické předurčenosti. Je zbaven pout jeskynního vězně, je uschopněn vystoupit ke světlu. Když se vrátí, smýšlí jinak.

Podnětového zásobené z vnějšího prostředí se starému člověku dostává také prostřednictvím médií. Výchova v této souvislosti znamená uvádět získané informace do souvislostí, pomáhat filtrovat nápor informací tak, aby byly pro starého člověka pozitivně podnětné. U starých lidí se těší oblibě nekonečné televizní seriály, které jsou předmětem diskusí, hodnocení a predikací dalšího průběhu životních cest seriálových hrdinů. Stejně, jako by měl dobrý vychovatel dětí a mládeže znát jejich zájmy, jejich

svět, musí mít tyto dispozice i doprovázející vychovatel starých lidí. Musí znát jejich svět a věnovat se i informacím a pořadům, které by sám nevyhledával. Tato znalost umožňuje chápat dění v umělém ústavním prostředí, které vliv mediálních informací často značně ovlivňuje.

2. Podnětové působení z vnitřního prostředí. Ústavní svět je umělý, pro staré lidi spíše nemocniční, svět odtržený od normálního každodenního života. Je to svět, který starého člověka obklopuje a se kterým se nelze zcela ztotožnit. Postupné přibližování se ústavního prostředí domácímu prostředí je nadále záležitostí takových funkčních změn, které jsou finančně neúnosné pro možnosti sociálního systému i jedince. Problémem zůstává, že staří lidé v ústavní péči mají minimum osobních věcí. Na společný pokoj se věci nevejdou, jednolůžkový pokoj je finančně náročný. Jako možnost se nabízí částečné dovybavení pokojů zařízením z domácího prostředí. Omezující jsou zde prostorové možnosti zařízení, hygienické nároky, standardy pro poskytovatele sociálních služeb a zejména zdravotní stav starého člověka, který se projevuje mírou omezení sebeobslužnosti a mobility. Převažuje příklon k hygienickým předpisům a standardům, přestože čisté ruce neznamenaají čistou duši, spíše naopak.

3. Podnětové zásobení zprostředkované výchovným působením v rámci ústavní péče. Aktivizační dílny zřizované za účelem podnětového zásobení bývají označovány pečujícím zdravotnickým personálem jako pracovny, staří lidé používají označení klubovna nebo rodinné „obývací“. Hlavní náplní volného času jsou různé zájmové aktivity s konkrétním hmatatelným výsledkem. Probíhající dělba práce vychází ze schopností jednotlivců a umožňuje jim podílet se na společném výsledku a utvrzovat tak svou stálou hodnotu. Kromě toho je výsledek společné práce zdrojem radosti a motivací pro další aktivní činnost.

Cílená výchovná činnost při těchto aktivitách mění rezignaci, apatii a zapomnění na sebe sama ve vzpomnutí si na sebe sama. Společná rukodělná činnost je vedle výchovného účinku také terapeutickou technikou procvičování jemné i hrubé motoriky. Nabídka volnočasových aktivit může být pestrá, z finančního hlediska nenáročná. V každém regionu působí představitelé regionální kultury, hudebníci, místopisci, spisovatelé, fotografové a ostatní umělci, kteří jsou ochotní sdílet své dovednosti a znalosti s ostatními formou přednášek, vystoupení a diskusí. Další možností je využití

moderních terapeutických metod, které využívají pro svou práci zvířata. Jednou ze základních aktivizačních činností je hra. Své místo má společné čtení, dramatizace, poslech rozhlasových pořadů, promítání filmů nebo dokumentárních pořadů.

Součástí aktivizačních činností je slavení svátků. Svátek má transcendentní rozměr. Sváteční čas je časem vzpomínek, symbolického putování do minulosti, nahlížení vlastní budoucnosti i vystoupení z přítomnosti, které z pohledu vně každodenní zkušenosti otevírá nové možnosti i poznání. Péče o duši může být prohloubena četbou z Písma, bohoslužbou slova nebo mši svatou bez ohledu na náboženskou konfesi. Podnětné je také prosté sdílení prožitků, naslouchání a vyprávění, návrat k všednodenním obstarávkám, vaření nebo pečení cukroví.

Navozená situace a atmosféra (ovlivněné prostředí) uvolňuje komunikační bariéry a zintenzivňuje výchovné doprovázení starého člověka. Tato činnost nenavozuje iluzi dokonalosti, ale každodenní realitu. Cílem není zabíjet čas nebo na chvíli zapomenout na reálnou situaci. Cílem je znovu najít životní cestu, o které byl člověk přesvědčený, že ji definitivně ztratil, a jít po ní dál. Stejně jako u Platónova jeskynního vězně jde o to nahlédnout ve stínech, tentokrát ve stínech ústavních, svou vlastní každodenní realitu a dát jí správné místo ve svém životě. I v ústavním prostředí je možné zažít odpoutání se od této reality a vystoupení ke světlu. Člověk v nich může dohlédnout mnohem dál než kdykoli před tím.

Výchova jako vytváření dostatečné vnější struktury

Veškeré podněty, které jsou v rámci činností starému člověku dávány, sledují určitý řád a smysl. Nejde pouze o to člověka zabavit a vyplnit jeho volný čas, ale umožnit mu, aby v rámci tohoto času našel své vlastní místo. Je potřeba neustále sledovat úroveň časoprostorové orientace, připomínat si den, měsíc a rok, související události a svátky. K vytvoření struktury přispívá i přehled denního tisku a reflexe zpráv v něm uveřejněných, stejně jako reflexe událostí v oblíbených seriálech.

Pro člověka, který trpí podnětovou podvýživou, je právě seriálové dění kompenzační, komplikovaně vrstevnou virtuální realitou. Svět tam venku si plyne nezávisle na něm a příliš mnoho se změnilo. Je zmatený a nečitelný. Nelze se tu na nic spolehnout, dokonce ani na sebe. Není to dobré místo pro život. Dění na obrazovce je jiné. Má svůj řád, sleduje určitý cíl, tváří se aktuálně. Jsou-li v reálném čase Vánoce,

slaví je i seriálové postavy. Seriálový svět je spolehlivý, má řád, je čitelný, je tím pravým místem pro život.

Za patologické chování lze označit hluboký smutek při úmrtí seriálové postavy a netečnou apatii při úmrtí člověka na vedlejším pokoji. Nejedná se o citovou vyprahlost. Ke zmatenému a neuchopitelnému ústavnímu světu smrt patří. Je tam něčím běžným. Ve smysluplném seriálovém světě je něčím rušivým, skličujícím a nepatřičným.

Vyvést starého člověka z tohoto iluzorního světa je možné pouze sestoupením za ním. Náprava pomocí kognitivních cvičení není účinná. Pouhé vysvětlování a objasňování nestačí. Podobnou situaci může vyvolat i ulpění ve vzpomínkách. Dlouhodobě deprivovaný starý člověk uvázl ve svých vzpomínkách a vytvořil si vlastní virtuální svět. Nežije v ústavním prostředí, nikdy neopustil rodinné prostředí, nikdy z něj neodešel. Téma komunikace s ním vždy směřuje k rodině a domovu. Starého člověka stejně jako starý strom nelze přesadit. Vykořenění lze odstranit ukotvením, návratem ke kořenům. Jeskynní vězeň ve starém člověku sílí. Spolu s ním sílí i jeho ukotvení ve stínech. Zná své stíny, zná je celý život. Zná je a vyzná se v nich. Najednou je přikovaný na jiném místě jeskyně. Stíny ho matou. Nejsou to jeho stíny. Jsou to cizí stíny. Není jim ve svém životě schopný dát správné místo.

Jedinou cestou k nápravě takového stavu je návrat na původní místo, do rodinného prostředí. V naprosté většině případů je toto řešení nereálné. Míra závislosti starého člověka a míra zaneprázdněnosti rodiny vytváří pro podobné řešení nevhodné podmínky. V tuto chvíli nastává čas pro výchovu, výchovu jako trpělivé, obětavé a láskyplné spolupobývání ve vzpomínkách nebo jiných virtuálních světech, výchovu jako symbolické ukotvení vlastního světa. Obnovením tohoto základu se může člověk pokusit objevit řád a smysl v novém světě. Vytváření nové struktury musí být pozvolné a opatrné.

V ústavním zařízení existuje mnoho strukturních bodů jistoty, kterými rodina nedisponuje. Většina z nich je vztahována k odborné lékařské péči. Dobrý vychovatel rozpozná tyto záchytné body z individuálních charakteristik starého člověka při realizaci volnočasových aktivit. Výchova, která dokáže tohoto člověka odpoutat od virtuální reality, je výchovou vítěznou. Zážitek jistoty, ukotvení a řádu v reálném ústavním světě se stává pro starého člověka zdrojem motivace k vybudování nových struktur a otevírá ho výchovnému působení. Vytváří podmínky pro nácvik kognitivních dovedností, procvičování paměti, koncentraci pozornosti, komunikačních dovedností,

porozumění a prostorové orientaci. Výchova připravuje východisko pro terapeutickou práci i další výchovné doprovázení. Zároveň poskytuje medicíně vhodnější podmínky pro případnou léčbu.

Výchova jako zajištění potřeby specifického sociálního kontaktu. Výchova jako emocionální stimulace

Člověk je vlastního naplnění schopen pouze v sociálních vztazích. „Sociální já“ člověka se formuje z těchto vztahů a míra jeho ukotvení rozhoduje o míře jeho autonomie. Ani v těchto souvislostech nepomíjí potřeba specifického sociálního objektu. V období střední dospělosti je touto vztahovou osobou nejčastěji životní partner. Jeho ztráta znamená ztrátu emocionálních jistot a s ní související ztrátu emocionální stability. Zcela nahradit vztahovou ztrátu takové povahy nelze. Člověk rezignuje nebo hledá jiné vztahové jistoty. Často je nachází uvnitř rodiny posílením vazby na děti nebo vnoučata. Nástupem do ústavní péče tyto vztahy mění svou kvalitu, jejich intenzita klesá, někdy zcela zanikají. Dosáhne-li pokles úrovně určitého stupně, začíná člověk strádat emocionální deprivací.

Umělé a podnětově chudé ústavní prostředí netrpí nedostatkem sociálních kontaktů. Ve srovnání s výchozí situací starého člověka před nástupem do ústavní péče bývá v tomto směru velmi podnětné, protože se starý člověk ocitá mezi svými vrstevníky. Sociální kontakty mezi ním a pečujícími osobami svou četností několikanásobně převyšují běžný průměr sociálních kontaktů starých lidí v domácím prostředí. Problémem je určitá uniformita těchto vztahů, jejich standardizace a institucionalizace. Profesionální přístup, který vyžadují standardy sociálních služeb, staví vztah pečující osoby a starého člověka do roviny subjekt-objekt, já-ono. Zaměření na výkon a efektivní využití pracovní doby pečujících osob znemožňuje intenzivnější a hlubší kontakt se starým člověkem. Výsledkem je vztahová odměřenost, povrchnost a prázdnota. Tato ústavnost vztahů do jisté míry prostupuje i vztahy mezi ostatními spolubydlícími v ústavní péči. Úkolem výchovy na této úrovni je změnit kvalitu vztahových vazeb.

Vztahové vazby v zařízení nelze naordinovat ani direktivně nařídit. Příjemné a lidské vztahy lze ale v ústavní péči vyžadovat od pečujících osob. Empatie a odpovědné lidství by mělo být pro pečující osobu nutným předpokladem. Člověk,

který chce pečovat o druhého člověka, nemůže být pouze racionálně uvažujícím profesionálem. To je málo. Člověk, který nastupuje do pomáhající profese, musí přijmout fakt, že denně nastupuje do služby. Slovo služba je příbuzné se slovem sloužit. Posláním takového člověka je sloužit druhému člověku. Sloužit neznamená vysluhovat. Služba je poslání, ve kterém naplňuje ve vztahu k potřebnému člověku, aby uspokojil jeho i své potřeby. Dokud nezačneme na tomto požadavku pro práci pomáhajících profesí trvat, věci se nepohnou.

Člověk, který přijme své vlastní odpovědné lidství a nebude se stydět je vystavit světu, bude schopný přijmout výchovu ve stáří jako přirozenou součást celoživotní cesty. Tato vělost se odrazí i v kvalitě vzájemných vztahů. Pozitivní hodnoty jsou přenosné i pouhým fyzickým kontaktem. Tyto vztahy pak mohou být intenzivní společnou činností kultivovány a prohlubovány. Ústavní péče by neměla ustrnout na neosobní standardizované úrovni. Lidé, kteří společně žijí v jednom zařízení, by měli vytvářet společenství, které spojuje smysl, myšlenka, poslání a společný cíl.

Cílem takového zařízení by mělo být vytvoření komunity, která sdílením se s ostatními dává i nejslabšímu členu sílu celého společenství. V evropské kultuře je komunita často považována za zdiskreditovanou a zprofanovanou formaci. Vyžadovat její formování je až nemravné. V americké a anglosaské kultuře je naopak komunitní systém zdrojem, ze kterého čerpá společnost svou sílu. Individualismus pak vychází právě z těchto komunit, ze kterých čerpá lidská individualita svoji sílu a jistotu, na rozdíl od evropského individualismu, který má spíše egoistickou podobu. Komunitní systém je vždy založen na výchově, sdílení, sounáležitosti a odpovědném spolupobývání ve smysluplném lidství. Vztahová síť v tomto prostředí zprostředkovává člověku dostatek emocionálních podnětů. Vztahová osoba může z takového podnětového prostředí vzejít, může jím být zastoupena. Opravdu fungující komunitní prostředí není jen pomyslnou náhradou rodinného prostředí, ale samo jej vytváří.

Člověk je společenská bytost a není schopen být dlouhodobě sám se sebou. Z tohoto hlediska může být pro starého člověka nástup do ústavní péče příležitostí pro ochranění jeho „sociálního já“ nebo příležitostí pro jeho obnovení. Starý člověk těžko navazuje nové vztahy. Soustředí se na dávné, ověřené vazby. Ty ale pomíjejí a příchod do ústavní péče může být příležitostí pro navázání nových. Výchovné působení v rámci organizované činnosti jednotlivých aktivit mu dává dostatek příležitostí. Volnočasové aktivity navozují atmosféru aktivní zaměstnanecké činnosti, ve které vznikaly vztahy celoživotního trvání. Starý člověk zjišťuje, že v takových podmínkách je možné prožít

nové sociální vztahy a realizovat poměrně kvalitní etapu životní cesty. Toto zjištění není ústupem z dřívějších pozic ani snížením nároků nebo rezignací. Je to nahlédnutí reality, nahlédnutí stínů a přidělení jim správného místa v životě. Člověk obnovuje sám sebe. Sebedůvěra starého člověka může být obnovena i zjištěním, že má pro okolní svět stále svou nenahraditelnou cenu.

Výchova jako zajištění dostatku osobně-sociálního významu. Výchova jako sociální stimulace

V rámci mezilidských vztahů se člověk stává člověkem. Jestliže starý člověk ztrácí vztahové ukotvení, ztrácí i sám sebe. V sociální interakci roste „já“ člověka a formuje se jeho identita. Její nedostatek „já“ člověka deformuje.

Vztahovou osobou bývá nejčastěji životní partner. Jeho ztrátou se identita člověka hroutí. Je vyprázdněná, omezená pouze na vlastní „já“. Člověk zůstane sám se sebou. Stojí na zlomu své životní cesty. Mnoho lidí v této situaci rezignuje, uvědomí si ztrátu vlastní autonomie a soustředí se pouze na sebe. Vědomí závislosti vlastního „já“ se prohlubuje. Nedostatek sebevědomí a sebedůvěry se promítá do možností seberealizace. S nedostatkem seberealizace si člověk uvědomuje, že není dále schopen uskutečnit sám sebe. Vlastní já slábne a spolu s ním i celá jeho osobnost.

V této chvíli se nabízí citlivé výchovné působení, které svým neformálním působením vrací životu určitý řád a spolu s ním nabývají věci, dění i okolní svět smysl. Intuice, která je výchově vlastní, je starým lidem blízká. Smysluplnost světa má pro starého člověka zvláštní hodnotu. Cítí-li její ohrožení, sám vyžaduje určitá výchovná opatření, která mají jeho jistoty ochránit. Výchova získává ve stáří nový rozměr, vrací se ke svým kořenům. Vychovatel, pedagog, je znovu doprovázejícím služebníkem s holí, který nemá hůl proto, aby svého svěřence trestal, ale proto, aby jej chránil.

Výchova jako uspokojení potřeby otevřené budoucnosti

Schopnost projekce do budoucnosti je člověku přirozeně vlastní. Přestože je konfrontovaný s cyklickým opakováním času, dominantním pojetím času je pojetí lineární. Tento model ustavuje počátek a konec společenského dění i života člověka.

Lidský život je vlastnictvím jedince a je posláním jeho života jej naplnit. V určité etapě života člověk ztrácí víru ve své schopnosti tomuto naplnění dojít. Touto etapou je období stáří. Člověk najednou stojí proti času bezmocný a závislý a jeho budoucnost se mu zdá mlhavá. Hmatatelnou projekcí každého člověka do budoucnosti jsou jeho potomci. V těchto souvislostech zůstává život určitou hodnotou. Symbolické vzpomínání na minulost, která měla smysl, dává smysl i budoucnosti. Minulost se promítá do budoucnosti a současnost z obou může čerpat sílu.

Výchova se stává stále intenzivnější komunikací. Kontakt a sdílení přítomnosti dávají životu potřebný smysl. Každý člověk je v tomto smyslu neocenitelnou hodnotou, která je dána jeho zkušenostmi a životní filosofií. Výchova na této úrovni je sdílením, které posouvá všechny zúčastněné. Přibližuje se absolutnímu smyslu, který se ve společných chvílích projevuje. Role vychovatele a vychovávaného splývají. Vztah vybudovaný na těchto principech má transcendentní rozměr. Přesahuje zúčastněné, zakládá víru člověka. Víra dává životu člověka transcendentní rozměr a otevírá budoucnost. Víra člověka nezbavuje smrtelnosti, ale mění povahu smrti. Smrt se stává branou do další budoucnosti. Víra působí jako antideprivační činitel. Výchova jako péče o duši nachází v transcendentním prostoru své pravé místo. Výchova se stává doprovázením. Sdílení, které mělo pominout spolu s pozemským životem, nabývá víry v další nadpozemskou budoucnost. Výchova provází člověka od okamžiku početí až do okamžiku smrti. Ať je vnímána jakkoli, v první řadě by měla být láskou, a pokud tomu tak není, není výchovou vůbec.

Výchovný model podle Zdeňka Matějčka je vypracovaný na základě studia jeho souborného díla. Ve stati není přímo citováno z konkrétních studií. Obsah je syntézou Matějčkových myšlenek a mého vlastního pozorování a zkušeností. Proto níže uvádím seznam relevantní literatury, která byla za tímto účelem prostudována. Doplnjuje seznam literatury přímo citované v diplomové práci.

Seznam relevantní literatury pro sestavení výchovného modelu podle Zdeňka Matějčka

DUNOVSKÝ, J. Jak v NSR pečují o děti zbavené rodinného prostředí? *Vychovatel*, 6, 1965-1966, s. 199-203.

DYTRYCH, Z., MATĚJČEK, Z. *Nevlastní rodiče a nevlastní děti*. 1. vyd. Praha: Grada, 1999. ISBN 80-71698-97-0.

- LANGMEIER, J., MATĚJČEK, Z. *Počátky našeho duševního života*. Praha: Panorama, 1986. ISBN neuvedeno.
- KOCH, J. a kol. Návrh nového systému péče o děti vychovávané mimo vlastní rodinu. *Pedagogika*, 15, 1965, 3, s. 316-326.
- KOCH, J. a kol. Spor o nový systém péče o děti vychovávané mimo vlastní rodinu. *Pedagogika*, 18, 1968, 2, s. 371-276.
- KOCH, J., MATĚJČEK, Z. *Psychologie a pedagogika dítěte*. 1.vyd. Praha. Státní zdravotnické nakladatelství, 1960. ISBN neuvedeno.
- KUBÁTOVÁ, H. *Sociologie životního způsobu*. Praha: Grada, 2010. ISBN 978-80-247-2456-0.
- MATĚJČEK, Z. *Dítě a rodina v psychologickém poradenství*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1992. ISBN 80-04-25236-2.
- MATĚJČEK, Z. Dopis sociálním pracovnícím a pracovníkům. In *Sborník z V. konference sociálních pracovníků k rodinné problematice*. Praha: MPSV, 1995, s. 30-37.
- MATĚJČEK, Z. *Co, kdy a jak ve výchově dětí*. 1. vyd. Praha: Portál, 1996. ISBN 80-7178-085-5.
- MATĚJČEK, Z. Intelektuální radost v kojeneckém věku. *Československá psychologie*, 2003, roč. 47, č. 3, s. 254-258.
- MATĚJČEK, Z. Mýtus prvních tří let. *Československá psychologie*, 2002, roč. 46, č. 4, s. 347-357.
- MATĚJČEK, Z. *Náhradní rodinná péče: průvodce pro odborníky, osvojitele a pěstouny*. 1. vyd. Praha: Portál, 1999. ISBN 80-7178-304-8.
- MATĚJČEK, Z. O jistotě a bezpečí (psychologická úvaha). In *Sborník ze 4. konference o náhradní rodinné péči*. Praha: MPSV ČR, 1992, s. 80-86.
- MATĚJČEK, Z. O mateřské dovolené a mateřských školách. *Informatorium 3-8*, 1994-95, roč. 2, č. 5, s. 2.
- MATĚJČEK, Z. *O rodině vlastní, nevlastní a náhradní. Rádci pro rodiče a vychovatele*. Praha: Portál, 1994. ISBN 80-85282-83-6.
- MATĚJČEK, Z. *Po dobrém nebo po zlém? O výchovných odměnách a trestech*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1968. ISBN neuvedeno.
- MATĚJČEK, Z. *Rodiče a děti*. 1. vyd. Praha: AVICENUM, zdravotnické nakladatelství, 1986. ISBN neuvedeno.

- MATĚJČEK, Z. Rodičovství biologické a psychologické. In *Sborník z 3. konference o náhradní rodinné péči Olomouc, 1984*. Praha: MPSV ČSR, 1986, s. 119-128.
- MATĚJČEK, Z. Rodina je v krizi už tisíce let. *Lidové noviny*, 2004, roč. 17, č. 27, s. 21.
- MATĚJČEK, Z. Znovu diskuse o jeslích. *Československá pediatrie*, 2002, roč. 57, č. 3, s. 137-141.
- SLATER, L. *Pandořina skříňka*. Prah: Dokořán, 2008. ISBN 978-80-7363-090-4.
- ŠULC, A. a kol. K „Návrhu nové koncepce péče o děti vychovávané mimo vlastní rodinu“. *Pedagogika*, 16, 1966, 2, s. 186-190.

Příloha III.

Hlavní data o neuropsychickém vývoji batolete

Srovnáním dat neuropsychického vývoje batolete a dat způsobilosti starého člověka (viz kapitola 3), který je omezen ve své pohyblivosti a obslužnosti, je možné vysledovat určitou podobnost a odhadnout míru závislosti starého člověka aplikací uvedeného přehledu.

I. Pohybové schopnosti

Chůze:

12 měsíců: chodí samostatně, alespoň několik kroků z volného stoje, většinou už neleze; padá tak, že si sedne

15 měsíců: utíká strnule, padá už zřídka

21 měsíců: dobře běhá

30 měsíců: umí chodit po špičkách (po předvedení)

30 měsíců: stojí na jedné noze, pokouší se o to, okamžik udrží rovnováhu

Chůze do schodů:

12 měsíců: leze po schodech nahoru

15 měsíců: jde nahoru vedeno za jednu ruku, leze dolů

18 měsíců: jde dolů, vedeno za jednu ruku

21 měsíců: jde nahoru i dolů samo, přidržuje se zábradlí

24 měsíců: jde nahoru i dolů samostatně

30 měsíců: jde nahoru tak, že střídá nohy

36 měsíců: jde dolů, střídá nohy

12-13 měsíců: posadí se na dětskou židličku a vyleze na velkou židli

Kopání do míče:

18 měsíců: kope do míče; „vkročí“ do něj (místo kopnutí)

21 měsíců: kopne do míče po předvedení

24 měsíců: kopne do míče na pokyn (bez ukázání)

Skákání:

24 měsíců: skáče sounož, seskočí z posledního schodu

36 měsíců: skáče, udělá „dokonalý“ skok, překoná vzdálenost

II. Zručnost a manipulace s předměty

Kostky:

13 měsíců: staví věž z kostek (po předvedení)

15-18 měsíců: staví věž, 3-4 kostky

21-24 měsíců: staví věž, 6-7 kostek

30-36 měsíců: staví věž, 9-10 kostek

21 měsíců: staví vlak, vodorovně řadí kostky

30 měsíců: staví vlak s komínem

36 měsíců: staví most po předvedení

Kulička:

12 měsíců: vhodí kuličku do lahvičky

15 měsíců: vysype ji po předvedení

18 měsíců: vysype nebo vytřepe ji spontánně

Obrácení stránek knihy:

12 měsíců: jen pomalá

18 měsíců: obrací vždy několik stránek

24-30 měsíců: obrací stránky jednotlivě

Kreslení:

12 měsíců: tluče tužkou o papír, napodobuje čarání

15 měsíců: čmárá spontánně

18 měsíců: napodobí kresbu čáry bez ohledu na směr

24 měsíců: napodobí kresbu vertikální a kruhové čáry

30 měsíců: napodobí kresbu horizontální čáry, pokus o napodobení křížku

36 měsíců: kreslí kruh, vertikální a horizontální čáru podle předlohy, napodobí kresbu křížku

III. Řeč

Slovník (rozmnožování aktivní slovní zásoby):

kolem 8 měsíců: první slovo s významem

12 měsíců: 6 slov

15 měsíců: 10-15 slov

18 měsíců: 20-30 slov

21 měsíců: 30-50 slov

24 měsíců: cca 200-300 slov

36 měsíců: cca 700-900 slov

Dětský žargon (bezvýznamové žvatlání se zřetelnou intonací):

12 měsíců: plně rozvinutý žargon

21 měsíců: užívá častěji slov než žargonu

24 měsíců: již neuvžívá žargon

Věty:

18 měsíců: spontánně kombinuje 2-3 slova

24 měsíců: tvoří 3-4 slovné věty

30 měsíců: tvoří věty z 8-9 slov

36 měsíců: užívá souvětí

Gramatický vývoj:

24 měsíců: užívá osobních zájmen (já, ty, mě)

24-30 měsíců: užívá minulého času a množného čísla (často nesprávně)

Obrázky:

12 měsíců: plácá po obrázcích

15 měsíců: aktivní zájem o obrázky, jmenuje nebo ukáže pejška nebo botičku, ukáže některé části těla

24 měsíců: jmenuje nebo ukazuje řadu předmětů i jejich detailů na obrázcích, pozná činnost na obrázku

30 měsíců: uvádí činnosti na obrázcích (na otázku „Co dělá ...“?)

Porozumění:

13 měsíců: přinese na pokyn předmět z jiné místnosti

15 měsíců: plní několik slovních rozkazů (1. dej míč mamince, 2. polož ho na židli, 3. dej ho mně, 4. polož ho na stůl): vyplní jeden z těchto pokynů správně (je-li ochotno spolupracovat)

18 měsíců: plní několik slovních rozkazů (1. dej míč mamince, 2. polož ho na židli, 3. dej ho mně, 4. polož ho na stůl): vyplní dva pokyny

21 měsíců: plní několik slovních rozkazů (1. dej míč mamince, 2. polož ho na židli, 3. dej ho mně, 4. polož ho na stůl): vyplní čtyři pokyny

21-24 měsíců: rozumí názvům většiny běžných předmětů, ukazuje na pokyn části těla

30-36 měsíců: rozumí 2-3 předložkám (dej kostku na, pod, za, před hrníček, do, vedle hrníčku, mezi hrníčky), chápe pojmy: velký-malý, nahoru-dolů, hlasitě-tiše

Paměť pro čísla:

30 měsíců: opakuje dvě čísla

36 měsíců: opakuje tři čísla

Vědomosti:

30 měsíců: udá své plné jméno, určí užití některých předmětů (tužka, klíč, mince)

36 měsíců: udá své pohlaví („Jsi holčička, nebo chlapeček?“ u dívek, „Jsi chlapeček, nebo holčička?“ u chlapců), určí dvě barvy

IV. Sociální vývoj

Komunikace:

12 měsíců: gesty vyjadřuje svá přání

15 měsíců: říká „na“, „díky“, když něco dává nebo bere, vede dospělého za ruku, když chce něco ukázat

18 měsíců: řekne si slovy o jídlo a pití, opakuje dvě nebo více slov na konci věty

do 24 měsíců: sděluje své bezprostřední zážitky, o sobě mluví většinou jménem

po 24 měsících: o sobě mluví již převážně zájmenem

24 měsíců: doplňuje slova v říkankách

30 měsíců: uvádí zážitky dva až tři dny staré

36 měsíců: umí básničky nebo písničky

Hra:

12 měsíců: chová panenku

15 měsíců: tahá za sebou hračku na provázku

18 měsíců: napodobuje domácí práce

21 měsíců: napodobivě obléká nebo krmí panenku

24 měsíců: tlačí vozík nebo kočárek, dobře řídí, pomáhá uklízet věci

36 měsíců: asociativní hra s druhými dětmi

Krmení:

15 měsíců: jí samo lžičkou, hodně bryndá

18 měsíců: dobře zachází s hrnkem (zvedne ho, napije se, odloží), při jídle už nepřevrací lžičku

24 měsíců: jí sám, nebryndá příliš

30 měsíců: nalévá z konvičky nebo přelévá ze skleničky do skleničky

Oblékání:

od 10 měsíců spolupracuje při oblékání

18 měsíců: nasadí si čepici

21 měsíců: rozepne zip

30 měsíců: natáhne si kalhotky, rukávy, nazuje botičky

36 měsíců: obleče se pod dohledem, rozlišuje přední a zadní části oděvů

Udržování tělesné čistoty:

15 měsíců: částečná kontrola, dítě spolupracuje, je-li posazeno na hrníček v pravidelnou dobu, samo se nehlásí a „nehody“ jsou časté, záleží zatím na správném vystižení potřeb dítěte

18 měsíců: lepší kontrola během dne, dbá-li matka na pravidelné vysazování, „nehody“ jsou méně časté; dítě se samo nehlásí, ale dokáže na vysazování kratší dobu počkat

24 měsíců: někdy již oznámí potřebu, dosud nespolehlivá kontrola

36 měsíců: kontroluje si tělesné potřeby samostatně a samo se obslouží, je suché i v noci.¹²⁷

¹²⁷ LANGMEIER, J. KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie*. 2. vyd. Praha: GRADA, 2006, s. 354-357.

ABSTRAKT

BERNARDOVÁ, A. *Psychická deprivace ve stáří. Pokus o aplikaci vývojově psychologické teorie Josefa Langmeiera a Zdeňka Matějčka*. České Budějovice 2014. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra pedagogiky. Vedoucí práce L. Muchová.

Klíčová slova: dětství, existenciální model výchovy, filosofie výchovy, psychická deprivace, stáří, výchova jako péče o duši, základní psychické potřeby, Josef Langmeier, Zdeněk Matějček

Práce se zabývá problematikou psychické deprivace v dětství a ve stáří. Teoretická část reflektuje Langmeierovu/Matějčkovu teorii psychické deprivace v dětství, období stáří a problematiku z hlediska filosofie výchovy.

Praktická část je pokusem o aplikaci teorie psychické deprivace v dětství na období stáří. V závěru jsou formulovány odůvodněné předpoklady, které opravňují k formulaci hypotéz o podobnosti psychické deprivace v dětství a ve stáří a možnostech výchovy pro prevenci a nápravu jako podklady pro následný kvalitativní výzkum. Jeho výsledky by mohly vést ke zkvalitnění dosavadního modelu ústavní péče o starého člověka, potvrdit oprávněnost pedagogického doprovázení ve všech etapách životní cesty a potvrdit dosud nedoceněný význam existencialisticky pojaté výchovy.

ABSTRACT

Psychological deprivation in old age. Effort to apply developmental psychological theory of Josef Langmeier and Zdeněk Matějček.

Key words: childhood, existential model of education, philosophy of education, psychological deprivation, old age, education as care of the soul, basal psychological needs, Josef Langmeier, Zdeněk Matějček

The thesis is focused on problematics of psychological deprivation in childhood and in old age. Theoretical part reflects Langmeier/Matějček theory of psychological deprivation in childhood, old age and the problematics in terms of philosophy of education.

The practical part is an effort to apply developmental psychological theory in childhood to the period of old age. In conclusion the valid assumptions are formed. Those justify to formulate the hypotheses about the analogy between the psychological deprivation in childhood and in old age and the possibilities of education for their prevention and remedy, as materials for the qualitative research. Its outcomes could result in improving the current model of institutional care of the elderly persons and validate legitimacy of the pedagogical accompaniment in the stages of their way of life and so far unappreciated importance of existentialist conception of education.